

Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

**Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van
Centraal-Groningen**

3

Het Nieuwe Gat

Groningen 2015

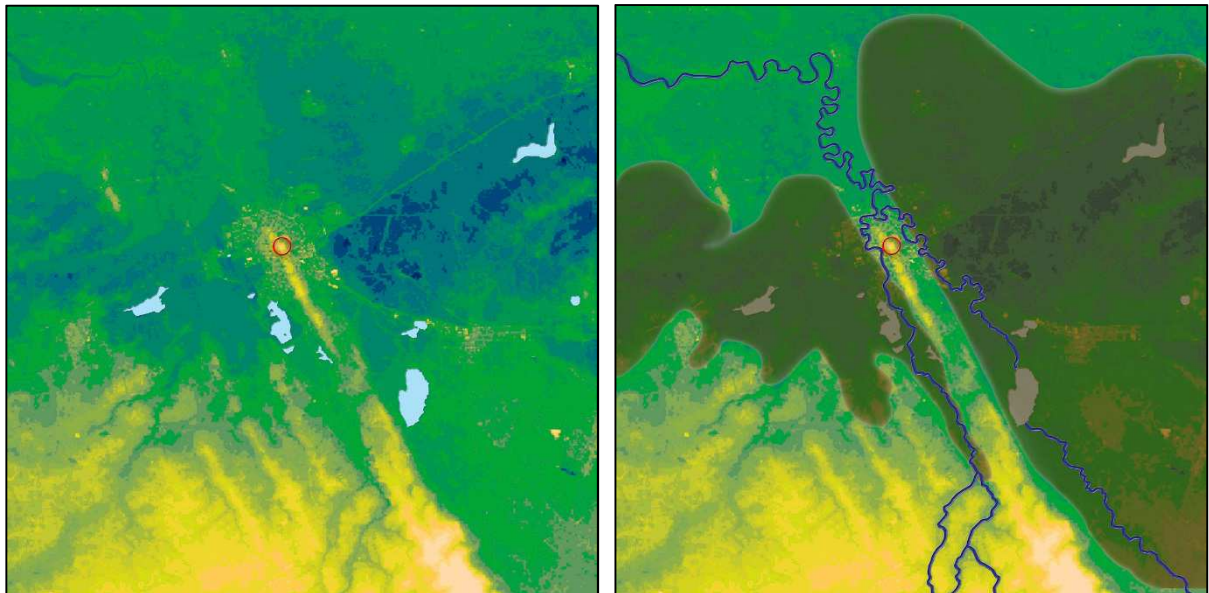
3 Het Nieuwe Gat

3.1 De Acht Zijlvesten

3.2 Een oorkonde uit 1321-1322

3.3 Vragen en antwoorden

3.4 Het Nieuwe Gat later

Links: Hoogtekaart van Centraal Groningen en Noord-Drenthe

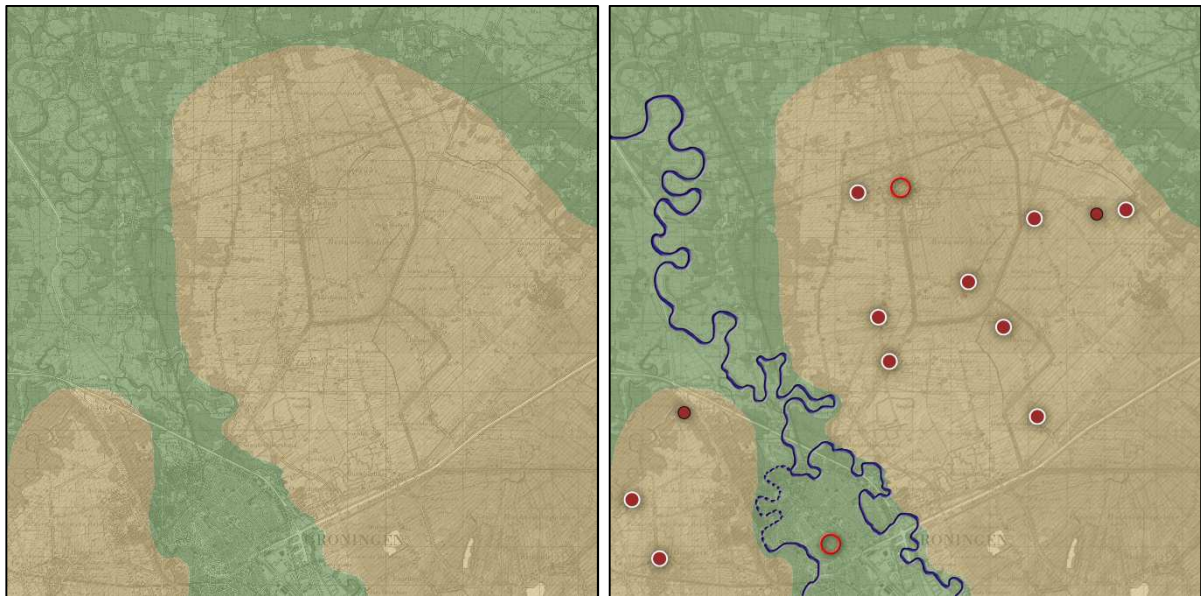
Rechts: Veen ter weerszijden van de Hondsrug

Om te beginnen kijken we nog eens naar de hoogtekaart van Centraal Groningen en Noord-Drenthe.

Zoals we eerder zagen is het reliëf niet overal stabiel. De pleistocene hoogten liggen vast, daar loopt het water gewoon van af. Maar met het veen is het anders. Zolang het intact is houdt het water vast en wordt de veenlaag zelfs dikker, maar zodra het in exploitatie wordt genomen, droogt het uit en verliest het aan volume. De bodem daalt en daar waar de zee toegang heeft, wordt weer slib afgezet. De lage delen ter weerszijden van de Hondsrug zijn bedekt geweest met een pakket veen van uiteenlopende dikte.

De stad Groningen en Go (met Helpman, Haren, Onnen, Glimmen en Noorderlaren) liggen op de hoogte van de Hondsrug, ter weerszijden daarvan stromen riviertjes naar het noorden: de Drentse A aan de westzijde, de Hunze aan de oostkant.

Men neemt aan dat de ontginning van het veen in de tiende eeuw is begonnen. We zullen ons nu concentreren op het gebied ten noordoosten van de stad, een gebied dat ik – bij gebrek aan een algemeen ingeburgerde naam – aanduid als het Centrale Woldland.

Links: veen waar nu laagland is

Rechts: nederzettingen in het Woldland

In het afgebeelde gebied herinneren de namen van verschillende plaatsen aan het verdwenen veen. De plaatsen die met een rood-wit rondje zijn aangegeven, hebben een naam op -wold, de rode stippen herinneren op een andere manier aan het veen.

De rode cirkels geven de ligging aan van Groningen (onder) en Bedum (boven het midden).

Ten westen van de Drentse A ligt het veengebied van Lieuwerderwolde met Noordlieuwerderwolde (Leegkerk) en Zuidlieuwerderwolde (Hoogkerk). Ten noorden daarvan ligt een gebied dat in een oude bron *Monomawalde* wordt genoemd, met de wierde van Dorkwerd (aangegeven met een rode stip).

Ten oosten van de Hunze zien we het Centrale Woldland met links de polder Sauwerderwolde en de dorpen Noordwolde en Zuidwolde, in het midden van boven naar beneden *Bederawalde* (?), *Steerwolde* (*Stedumerwolde*) en Garmerwolde, en verder naar het oosten Lutjewolde (*Emderwolde*) en Emmerwolde (*Hemerterwolde*). De rode stip daartussen geeft de ligging aan van de boerderij 'Roggenvoorwerk' aan de Boersterweg in Sint Annen. Deze naam is oud en wijst erop dat hier in het verre verleden rogge op het veen is geteeld.

3.1 De Acht Zijlvesten

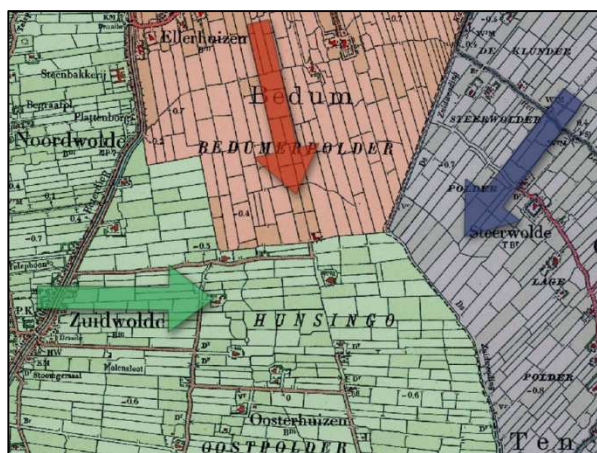
Buiten het Centrale Woldland, ten noorden van de Delf (Winsumerdiep), liggen nog Rodewolt en Stitswerderwolde (niet aangegeven op de kaart).

Links: boerderij Steerwolde aan de Lageweg bij Thesinge

Rechts: boerderij Roggenvoorwerk aan de Boersterweg in Sint Annen

De naam van de boerderij Steerwolde herinnert aan het middeleeuwse Steerwolde, waarvan de kerk ten noordwesten van Thesinge heeft gestaan. De naam Roggenvoorwerk komt van een 'voorwerk' van het praemonstratenser klooster te Wittewierum dat ten noorden van Ten Boer heeft gestaan.

Links: drie verkavelingspatronen

Rechts: hetzelfde gebied op een hedendaagse satellietfoto

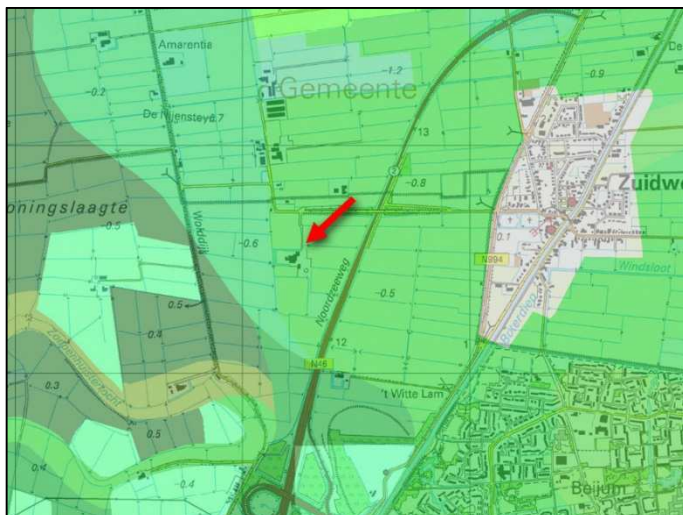
In de inleiding hebben we al gezien hoe het Centrale Woldgebied ten noorden van Groningen vanuit drie verschillende richtingen is gekoloniseerd: vanaf de wierdenrij van Ubbega in het westen, vanaf een ontginningsas tussen Onderdendam en Fraamklap (de Delf of Deel) in het noorden en vanaf de wierden aan de oever van de Fivel in het oosten. Op de Bonnebladen – de eerste in kleur gepubliceerde topografische kaarten van omstreeks 1900 – is de oude verkaveling in nog vrijwel onaangetaste vorm te zien. Als gevolg van perceelvergrotingen is het beeld gedurende de laatste decennia gewijzigd, maar desondanks is het stramien nog goed herkenbaar.

Walfriduskerk in Bedum

In 1995 is archeologisch onderzoek verricht in de ondergrond van de kerk van Bedum. Tien jaar eerder werd de bodem onder het voormalige koor onderzocht. Toen werd in kuilen afval aangetroffen uit de zevende tot de tiende eeuw. Onder de kerk vond men scherven uit de negende tot tiende eeuw. Dit maakt duidelijk dat Bedum al een belangrijke plaats was voordat het Woldland in zijn geheel in cultuur werd gebracht.¹

De ontginning van het Centrale Woldgebied wordt in verband gebracht met de heilige Walfridus van Bedum, die volgens de *Vita sancti Walfridi* aan het eind van de tiende eeuw door de Noormannen is gedood.² Dat Walfried in het bijzonder ook degene zou zijn geweest die de Wolddijk heeft aangelegd, is niet zo waarschijnlijk. Deze dateert vermoedelijk uit de late twaalfde of vroege dertiende eeuw. Als de heilige in deze streek een rol van belang heeft gespeeld, zal dat eerder in verband gebracht moeten worden met de ontginning van het veenland.

Boerderij Westerseweg 2 op de bodemkaart

¹ P.B. Kooi, 'Bedum (Gr.), Wierde, Veenterp, Dijkdorp?', in: *Paleo-Aktueel* 7 (Groningen 1996) 88-90; Piet Kooi, *Het archeologisch onderzoek in de Walfriduskerk van Bedum* (Bedum 1997).

² Remi van Schaik, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985), Remi van Schaik e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002).

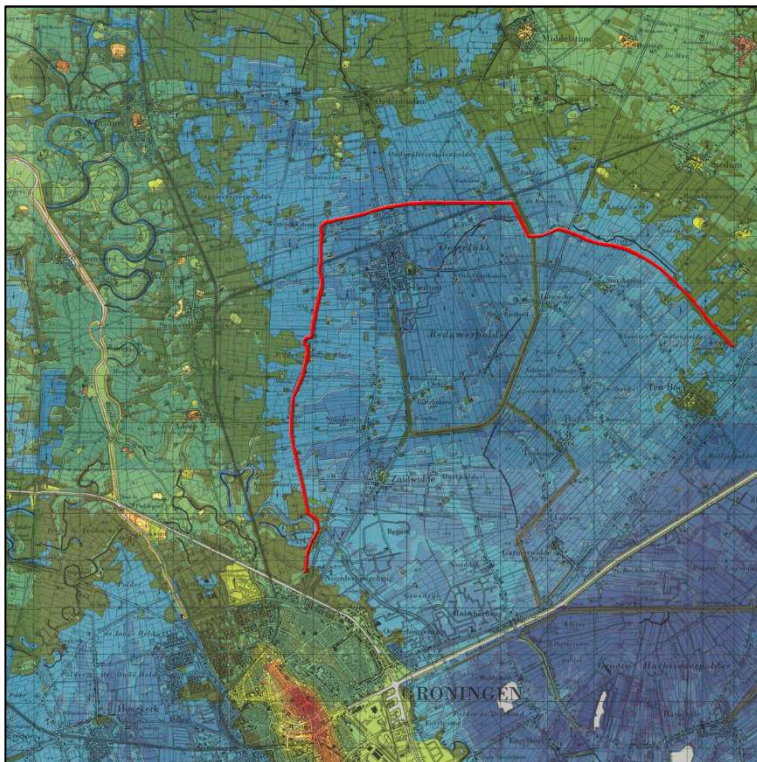
Een oudere cultuurfase is ook ten westen van Zuidwolde aangetroffen.

In 2003 en 2004 is onderzoek gedaan naar de ondergrond van boerderij Westerseweg 2.³ Daar zijn sloten gevonden uit de negende en tiende eeuw. De sloten zijn in de tiende eeuw overstroomd en afgedekt met een nieuwe laag klei.

Pas ruim een eeuw later – in de elfde eeuw dus – werd het gebied opnieuw in gebruik genomen. Vanaf c. 1150 is hier een twee meter hoge woonheuvel (een zogenaamd 'podium') opgeworpen, waarvoor 6000 m³ moest worden verzet. Dit zou niet gebeurd zijn als er geen dwingende noodzaak voor was. We mogen dus veronderstellen dat de bewoners van deze locatie in de loop van de twaalfde eeuw in toenemende mate last hebben gekregen van het water.

Op de bodemkaart zien we dat boerderij Westerseweg 2 op de grens ligt van twee verschillende soorten klei. Het vermoeden bestaat dat de scheidslijn tussen deze twee bodems een indicatie is voor de fasering van de ontginning en het grondgebruik.

Een schematische weergave van de ontwikkeling van het Centrale Woldland hebben we in de inleiding al gezien. Door de ontginning van het veen daalde de bodem en kreeg het gebied het aanzien van een 'diep bord'. Op hoogtekarten is dat goed te zien.

Het Centrale Woldland op de PPD-hoogtekaart (1988)

De hoogtekaart maakt de precare ligging van het Centrale Woldland duidelijk. Het water van de hoger gelegen oeverwallen van Hunze en Fivel loopt vanzelf naar deze zinkput toe. Alleen Duurswold (rechtsonder op het plaatje) is nog lager. Het Damsterdiep toont zich als een scherpe scheidslijn tussen het lage en nog lagere land.

³ *Hervonden Stad* 2004, 25-27, *Hervonden Stad* 2005, 22-35.

We hebben ook al gezien dat de gebruikers van de lage landerijen in het Centrale Woldland (de *Woldmannen* of *Woltsaten*) zich tegen het water moesten beschermen door een ringdijk aan te leggen: de Wolddijk. Zijn functie is vergelijkbaar met die van de Borg tussen Drenterwolde en het tot Fivelgo behorende Duurswold. Overigens is ook in Duurswold een dergelijke dijk gelegd: de Graauwedijk van Luddeweer via Overschild naar de Groeve.

Het weren van vreemd water was één ding, maar het lozen van het eigen water was ook geen simpele opgave. Daarbij speelde ook mee dat de bodem nog altijd aan daling onderhevig was en hoog water vanuit zee en vanuit Drenthe de afstroming van het eigen water hinderde.

Voor de afwatering was men aangewezen op natuurlijk verval. Pas in de vijftiende eeuw wordt in onze contreien de eerste poldermolen genoemd en het zou nog eeuwen duren voordat de bemaling van het laagland min of meer systematisch zou worden aangepakt.

Links: de Poel in de Wolddijk (Google)

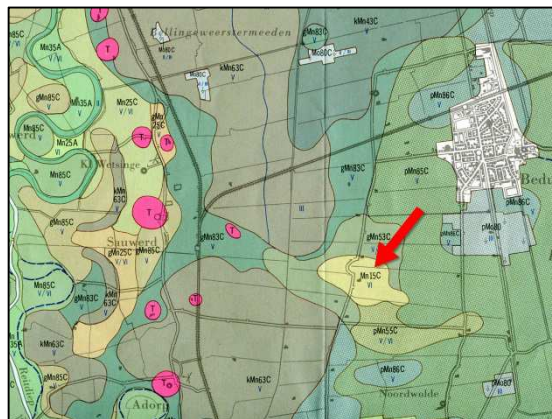
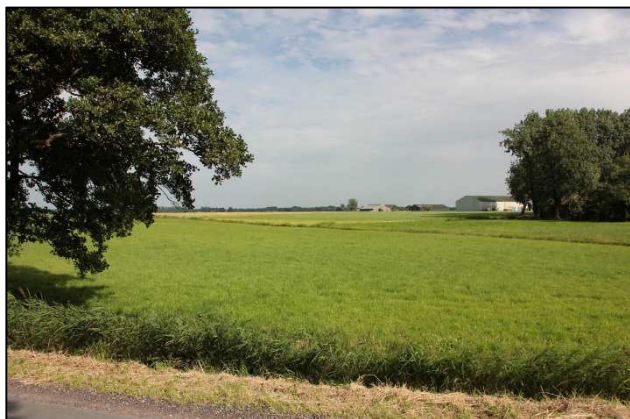
Rechts: wanneer we de kleuren van de hoogtekkaart toevoegen wordt zichtbaar dat zich hier een echte kolk bevindt.

De halfronde bocht in de Wolddijk ten zuidwesten van Bedum herinnert aan een dijkdoorbraak. Verondersteld wordt dat we hier te maken hebben met een van de gevolgen van de stormvloed die op 4 februari 1249 de Ommelanden teisterde en waarover abt Menko van Wittewierum vertelt. Hij schrijft in zijn kroniek: *Et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus* ('en toen brak de dijk van de westerlingen, die "nieuwe dijk" werd genoemd').⁴

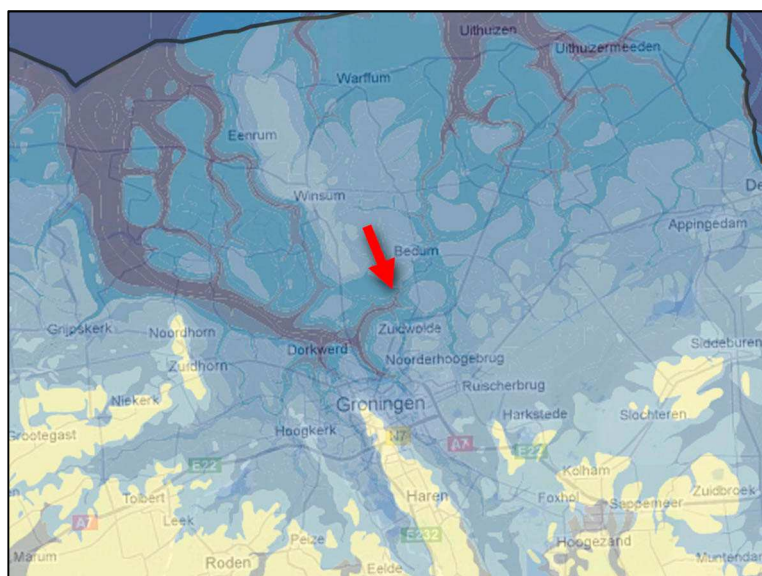
Er was toen echter geen sprake van een totale inundatie: er waren in de Wolden nog hoge plekken die niet door zout water werden overspoeld en waar de tarwe niet bedorven raakte.

⁴ H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 376-377.

3.1 De Acht Zijlvesten

In het veld is de laagte aan de oostkant van de Wolddijk nauwelijks te zien (links), maar op de bodemkaart van Stiboka is de 'afdruk' van de dijkdoorbraak zichtbaar doordat hier (bij het pijltje) een afwijkende kleisoort is gedeponeerd (rechts).

Hoogtekaart van de pleistocene ondergrond

De Wolddijk blijkt te zijn doorgebroken op een plek waar zich in de pleistocene ondergrond een geul bevindt.

Bij alle rechtlijnigheid in het landschap valt de halve hoepel in de Wolddijk bij de Poel extra op.

Stuwte aan de Wolddijk, ten westen van Noordwolde

We kijken vanaf de Wolddijk in oostelijke richting. Rechts op de achtergrond zien we nog net de kerk van Noordwolde.

Het stuwte op de voorgrond illustreert de problematiek van het Centrale Woldland, dat het karakter heeft van een diep bord. Vanaf de randen loopt het water naar het centrum.

Een staatkundige lappendeken

In de inleiding is er al op gewezen dat het gebied rond Groningen een ingewikkelde staatkundige structuur vertoont en de vorige keer hebben we gezien dat in 1285 een 'internationaal' geschil werd beslecht tussen enerzijds het klooster Aduard, dat in het Friese Hunsingo lag maar belangen had bij het Drentse en dus onder Utrecht ressorterende

Everswolde, en anderzijds Drenterwolde dat niet onder Drenthe viel, maar wel Utrechts was en ressorteerde onder de in het Utrechtse Groningen residerende prefecten, die in de stad zelf geen overheidsgezag bekleedden, maar dit hadden moeten overlaten aan de stedelijke raad.

Drenterwolde (ook 'Oosterwolde' of kortweg 'Wold' genoemd) lag tussen de Hunze en het lage gedeelte van het Friese landschap Fivelgo. Fivelgo was als landschap niet betrokken bij het geschil, maar de edelman Snelger van Scharmer trad wel op als arbiter en oorkonder. Ofschoon het niet precies duidelijk is waarom en op welke titel Snelger bij het geschil betrokken werd, is het wel zeker dat het voor zijn gebied – en dus ook voor hemzelf – van groot belang was wat er ten westen van de grens van Fivelgo, de Borgsloot, gebeurde.

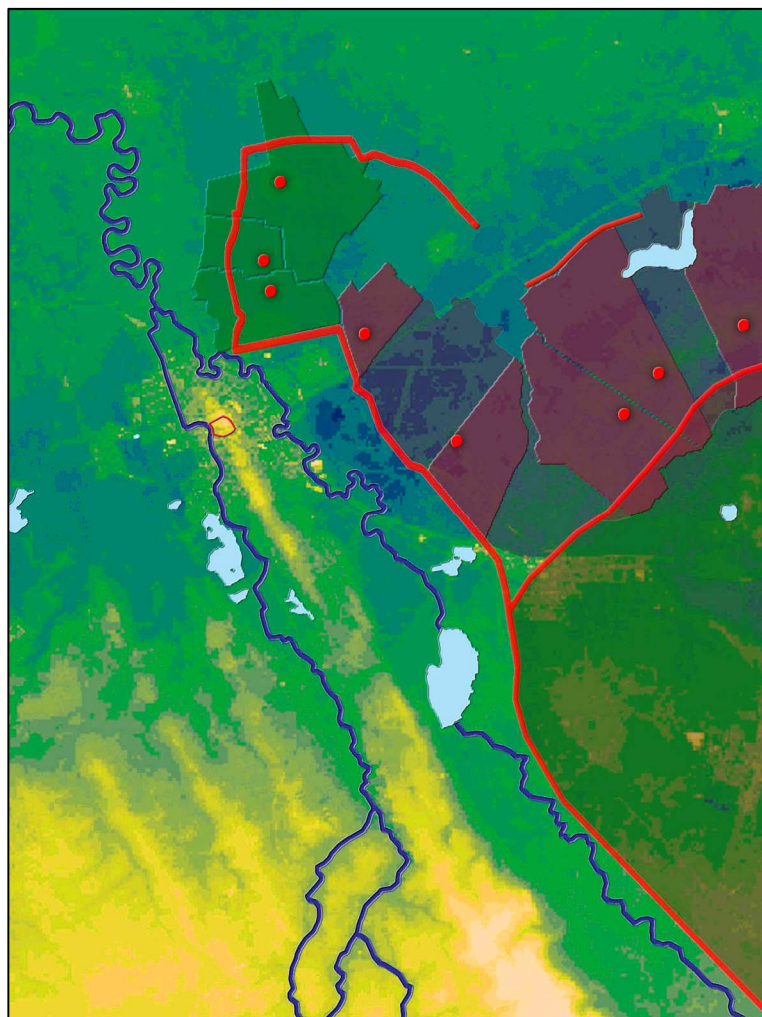
Abt Menko van Wittewierum maakt in de jaren 1287 en 1288 opnieuw melding van overstromingen. In de Wolden werd toen zelfs aarde door het water meegesleurd. Blijkbaar spoelde veengrond weg. In 1288 bereikte het zeewater zelfs Woltersum en Garmerwolde. Het water kwam van alle kanten. Bij Oterdum, Usquert en in de Marne (bij Zuurdijk) waren de zeedijken gebroken. Volgens de kroniekschrijver gebeurde het op die plaatsen waar de dijken het slechtst waren onderhouden.

Maar de landgebruikers in het lage woldland hadden niet alleen last van zeewater. Ook het Drentse water vormde een constante bedreiging. Om te voorkomen dat dit hun landerijen binnendrong hadden de Fivelgoërs langs de grenssloot met Drenterwolde die in een akte van 1258 'Borg' wordt genoemd,⁵ een dijk gelegd. Deze dijk noemden ze net als de sloot daarachter 'Borg' of, wat duidelijker, 'Borgwal'.

In het jaar 1301 merken we voor het eerst iets van een waterstaatkundige organisatie, die waarschijnlijk tot doel had de lage landen tegen het Drentse en ander 'vreemde' water te beschermen. De organisatie heette 'de Acht Zijlvesten' en bestond uit vijf Fivelgoër zijlvesten (van oost naar west: Oostwoldzijlvest, Woldzijlvest, Slochterzijlvest, Scharmerzijlvest en Vierendeel) en drie Hunsingoër waterschappen (van zuid naar noord: Zuidwolde, Noordwolde en Bedum). Deze zijlvesten werden in 1385 vertegenwoordigd door de pastoors van de acht hoofdplaatsen van de waterschappen (in dezelfde volgorde: Siddeburen, Schildwolde, Slochteren, Scharmer en Garmerwolde, Zuidwolde, Noordwolde en Bedum). De vijf Fivelgoër zijlvesten zijn ook uit latere tijd bekend, de drie Hunsingoër zijlvesten zijn niet als zodanig blijven bestaan als gevolg van reorganisaties binnen het Winsumerzijlvest.⁶

⁵ OGD I 126.

⁶ W.A. Ligtdag, *De Wolden en het water; de landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995) 175-183.

De 'Acht Zijlvesten'

De groene vlakken stellen (van boven naar beneden) de Hunsingoër kerspelen Bedum, Noordwolde en Zuidwolde voor, de paarse (van links naar rechts) de Fivelgoër kerspelen Garmerwolde, Scharmer, Slochteren, Schildwolde en Siddeburen.

Een stelsel van binnendijken moest voorkomen dat water vanuit de omringende hogere gronden het laagland binnenkwam. Op het kaartje zijn ze ingetekend: de Wolddijk rondom het Centrale Woldland, de Beijumerzuidwending vanaf het latere Noorderhoogebrug naar het oosten, de Borgwal vanaf de Beijumerzuidwending naar het zuiden, bij Kropswolde overgaand in een naamloze dijk die in de zeventiende eeuw was verdwenen, maar waarvan toen werd beweerd dat hij helemaal 'tot aan Ter Apel' doorliep.⁷ Aan de zuidzijde werden de Fivelgoër kerspelen tegen water uit de onontgonnen venen beschermd door 'leidijken' zoals de Lo- en Veendijk, en aan de noordzijde ervan moest de Graauwedijk – in oorsprong ook een veendijk – voorkomen dat het lage land vanuit het noorden werd overstroomd. Als het gehele door deze binnendijken omsloten gebied deel heeft uitgemaakt van de Acht Zijlvesten, omvatte de organisatie ook de gebieden waar we later Thesinge, Kleine en Grote Harkstede, Kolham, Hellum, Oostwold, Ten Boer en Woltersum vinden.

NB Een tijd lang – we weten niet precies wanneer – hebben in dit gebied parochies bestaan die later zijn opgeheven, zoals Steerwolde, Emderswolde en

⁷ GrA T1605-777.

Hemerterwolde. Ook een Oostbedumerwolde wordt nog genoemd.⁸ Van het kerspel Beijum weten we dat het in de vijftiende eeuw bij Zuidwolde is gevoegd, en ten zuiden van Garmerwolde lag nog de parochie *Hydense* of Heidenschap. Ook Heidenschap bestond in de vijftiende eeuw al niet meer als zelfstandige parochie. Het grondgebied ervan is bij Garmerwolde gevoegd.

Het bestaan van de organisatie van de Acht Zijlvesten (de oudste in zijn soort) blijkt voor het eerst in 1301. Ze wordt dan genoemd in verband met een geschil over het onderhoud van een deel van de Borg. Een viertal arbiters regelde de kwestie en daarvan is een akte opgemaakt.⁹ Deze is uitgevaardigd door de abt van Ten Boer samen met Gayko Gaykinga, Bevo Liudamena en de andere rechters ('*athamam*') van de Acht Zijlvesten.

Arbiters beslechten een geschil over de reparatie en versterking van de Borg (1301)

De burenen van Garmerwolde (partij A) stonden in dit geval tegenover het klooster van Ten Boer, de 'burenen' van Ten Boer, het Roggenvoorwerk en de 'burenen' van Hemerwolde of Emmerwolde (partij B).

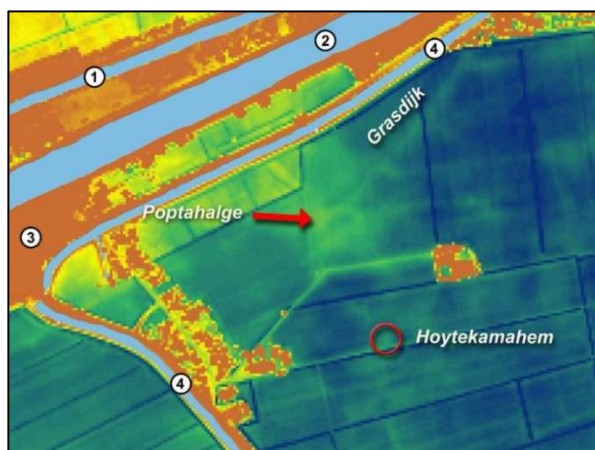
Het geschil ging over het herstel van de Borgwal tussen *Poptahalge* en de Zuidwending van Ten Boer. Partij A zei dat er te veel water van hoger gelegen streken kwam en dat partij B daarom met geld en arbeid zou moeten helpen om de dijk te verhogen en te verbreden. Partij B daarentegen beweerde dat deze eis niet gegrond was en dat noch zichzelf, noch hun voorgangers ooit daartoe waren opgeroepen. Dit laatste wijst erop dat de Borg allang bestond, maar dat wisten we al.

Vier scheidsrechters (Eppo Stithenga, Menolphus Frowenga, Liudo Gaikinga en Liudolphus Liudelinga) beslechtten de kwestie door wat eruit ziet als een compromis; ze lieten de akte bekrachtigen met de zegels van de abdijen Wittewierum en Ten Boer en dat van het landschap Fivelgo.

⁸ O.D.J. Roemeling, 'De "Wolde" parochies tussen Ten Boer en Bedum', in: *Driemaandelijks Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*, nr. 29 (1977) 55-74.

⁹ OGD I 210.

De Zuidwending van Ten Boer (ook *Sidewendena de Bure*, *Buyrstra Zuydtwende* of *Boersterzuidwending* genoemd) is de waterkering tussen de Borgwal en Oosterdijkshorn, waarover later de 'Stadsweg' loopt.¹⁰ Over de *Poptahalge* ben ik minder zeker, maar ik vermoed ook deze plek te hebben gelocaliseerd. Uitgaande van de veronderstelling dat het '-halge' in *Poptahalge* wel eens verband zou kunnen houden met het Duitse woord *Hallig* ('verhoogde woonplaats in een onbedijkt kweldermilieu'), waarin taalkundigen de indo-europese wortel 'kel' ('uitsteken', 'oprijzen') herkennen, zou het ook bij Poptahalge wel eens kunnen gaan om een wat hogere plek in het landschap. Dat er ook in onze buurt 'Halligen' zijn geweest blijkt uit de diverse 'podia' of verhoogde huisplaatsen die de laatste jaren zijn opgegraven. Te denken valt, bij wijze van voorbeeld, aan het podium onder het Hoogetheem ter plaatse van het huidige bedrijventerrein Westpoort, en dat onder boerderij Westerseweg 2 onder Zuidwolde.¹¹ De hoogtekartaart maakt duidelijk dat zich in 'de oksel' tussen de Grasdijk en de Borgwal, ter plaatse van de latere boerderij 'Botterdörst', een geringe hoogte heeft bevonden. Het hoogste punt ligt c. 80 cm boven de omgeving. De locatie is bijzonder: ze ligt in het uiterste zuidwesten van het Fivelgoër kerspel Garmerwolde, net buiten het 'Utrechtse' gebied en tegenover een steenhuis waarvan sporen onlangs aan de Harksteder kant van de Grasdijk zijn aangetroffen en dat wellicht geïdentificeerd kan worden als het in een akte uit 1370 voorkomende 'Hoytekamahem'.¹²

Links: de vermoedelijke plaats van Poptahalge op de hoogtekartaart

1. Damsterdiep
2. Eemskanaal
3. Ruischerbrug
4. Borgsloot (huidig tracé)

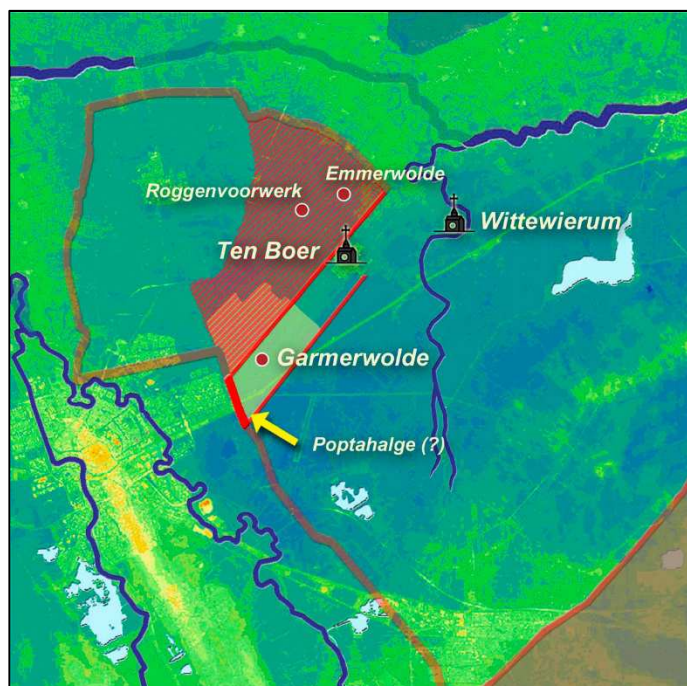
De voormalige loop van de Borgwal en de Grasdijk is nog vaag te zien.

Rechts: het micro-reliëf zichtbaar gemaakt met behulp van de AHN-2.

¹⁰ De argumentatie ter onderbouwing van deze bewering zou hier teveel ruimte vergen. Ik hoop haar elders te kunnen publiceren.

¹¹ Het podium onder het Hoogetheem dateert uit het laatste kwart van de 13e eeuw (J.Y. Huis in 't Veld e.a., *Het Hoogetheem, een Drents kloostervoorwerk in Groningen*. Stadse Fratsen 28 (Groningen 2011), 22. Het podium onder boerderij Westerseweg is een eeuw ouder (*Hervonden Stad* 11 (2005), 27).

¹² OGD I 571; zie G&DW 7, *De Hunze omgeleid*, hoofdstuk 7.1 'Middelbert en Engelbert (1370)'.

Garmerwolde en het Vierendeel rond 1300

Het grondgebied van het kerspel Garmerwolde is aangegeven met een geel vlak, het Vierendeel met een rode arcering

De akte van 1301 betrof een kwestie tussen Fivelgoërs onder elkaar, hun gebieden werden echter van elkaar gescheiden door de Buursterzuidwending. Op het kaartje is deze kering (nu Stadsweg) aangegeven als de lijn die ten noorden van Garmerwolde naar Ten Boer en verder naar Oosterdijkshorn loopt. Deze dijk scheidde het via de Deel bij Winsum lozende Vierendeel van het gebied dat via de Delf op de Eems uitwaterde. Van het kerspel Garmerwolde, dat aan de westzijde begrensd werd door de Borgwal en waarvan de zuidgrens gevormd werd door de Grasdijk (aangegeven met de rode lijn van Poptahalge naar het noordoosten), lag het noordelijke deel in het Vierendeel, het zuidelijke in het gebied dat we later kennen als de Schepperij Ten Boer van het Scharmerzijlvest. De Garmerwolders wilden dat ook hun tot het Vierendeel behorende oostelijke burens meehielpen met de reparatie van het stuk van de Borgwal dat buiten het Vierendeel lag. Het omstreden stuk dijk, ruim 1500 meter lang, is op het bovenstaande plaatje met een dik rood lijntje aangegeven.

De uitspraak van de arbiters blinkt niet uit door duidelijkheid. Maar het lijkt erop dat de 'buren' van Ten Boer en de bewoners van het Wittewierumer voorwerk Roggemonniken en Emmerwolde voor één keer de Garmerwolders moesten helpen met het maken van de Borgwal, en dat de Garmerwolders moesten zweren dat dit inderdaad een éénmalig geval was en dat ze verder nooit meer een beroep op hun burens zouden doen.

Emmerwolde en het Roggenvoorwerk liggen aan de weg die van Ten Boer via Sint Annen naar Bedum leidt. Het staat niet in de akte, maar het kan zijn dat zij zich erop beriepen ook een dijk te moeten onderhouden: de oostelijke Wolddijk vanaf Oosterdijkshorn noordwaarts.

Het nonnenklooster van Sint Annen speelde in deze kwestie nog geen rol om de eenvoudige reden dat het nog niet bestond. Het is pas in 1340 als dochterklooster van Aduard gesticht.

3 Het Nieuwe Gat

3.1 De Acht Zijlvesten

3.2 Een oorkonde uit 1321-1322

3.3 Vragen en antwoorden

3.4 Het Nieuwe Gat later

Een oorkonde van
1 augustus 1321 en
24 februari 1322

Met de oorkonde van 1301 en de problematiek van de Borg zijn we beland bij een tekst waarvan de interpretatie eeuwenlang onzeker is gebleven. Het gaat in feite om twee akten die vastgelegd zijn in één oorkonde.

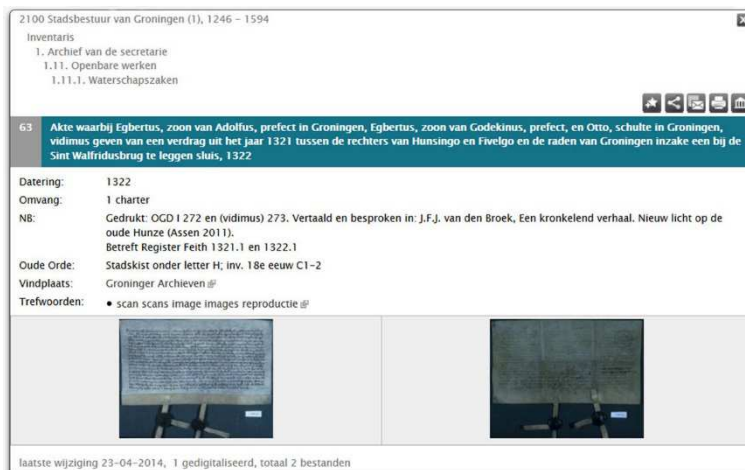
De 'kopnoten' in het Oorkondenboek luiden als volgt:

OGD I 272: 'De overheden der landschappen Hunsingo en Fivelgoo en der stad Groningen sluiten eene overeenkomst over een sluis in de Hunse.'

OGD I 273: 'Egbert en Egbert, prefecten van Groningen, en de schout Otto Buning

bekrachtigen eene overeenkomst van de landschappen Hunsingo en Fivelgoo en de stad Groningen met het Goorecht over een sluis in de Hunse.’

We zullen niet, zoals in het geval van de akte van 1285, opnieuw gaan kijken naar de betreffende pagina's van het Oorkondenboek en de website van Cartago, maar wel een blik werpen op de beschrijving in de inventaris van het stadsarchief van Groningen, die men kan vinden op Archiven.nl.

De beschrijving van de oorkonde van 1321/1322 op Archiven.nl.

‘Akte waarbij Egbertus, zoon van Adolfus, prefect in Groningen, Egbertus, zoon van Godekinus, prefect, en Otto, schulte in Groningen, vidimus geven van een verdrag uit het jaar 1321 tussen de rechters van Hunsingo en Fivelgo en de raden van Groningen inzake een bij de Sint Walfridusbrug te leggen sluis.’¹³

‘Vidimus geven’ van een ouder document wil zeggen dat de oorkonders verklaren een ouder document te hebben gezien waarvan ze de tekst in hun eigen oorkonde opnemen. Het Latijnse *vidimus* betekent ‘wij hebben gezien’. Een *vidimus* of *akte van vidimus* is dus een authentieke kopie.

Een artikel met reactie

¹³ De oorkonde is onderdeel van het Groninger stadsarchief en beschreven onder GrA T2100-63.

Er is in het verleden al vaak geprobeerd om van de oorkonde uit de jaren 1321-1322 iets begrijpelijks te maken. Dat dit zo lastig is komt vooral doordat niet duidelijk is waar de topografische aanduidingen in de tekst precies op slaan.

In een artikel in het vierde nummer van jaargang 2009 van *Stad en Lande* is het voorstel gedaan om deze tekst in verband te brengen met de omleiding van de Hunze langs de oostzijde van de stad Groningen. In het daarop volgende nummer van *Stad en Lande* heb ik daarop gereageerd ('Een inspirerende vergissing') en betoogd dat dit zeker niet het geval was. Toen ik die reactie schreef wist ik zelf nog niet echt hoe het wél zat, maar voelde wel aan in welke richting we zouden moeten denken. Toen ik mijn theorie had uitgewerkt, bleek dat die niet in een kort artikel kon worden opgeschreven, maar dat het 't beste was om haar te publiceren in samenhang met enkele andere thema's over de Groninger waterstaatsgeschiedenis.

Het resultaat was het boekje *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze*, dat in het najaar van 2011 is verschenen.

In het eerste hoofdstuk van dit boek heb ik mijn best gedaan aannemelijk te maken dat de akten van 1321 en 1322 betrekking hebben op een poging van de inwoners van Innersdijk en het Vierendeel om hun uitwatering op de Hunze te verbeteren.

Het is niet nodig om de argumentatie hier te herhalen. We beperken ons nu tot het lezen van de tekst, het signaleren van de interpretatie-problemen en, daarna, een overzicht van de oplossing die ik heb voorgesteld.

Vertaling van OGD I 272 en 273 (1 augustus 1321 en 24 februari 1322)¹⁴

Akte waarbij Egbertus, zoon van Adolfus, prefect in Groningen, Egbertus, zoon van Godekinus, prefect, en Otto, schulte in Groningen, vidimus geven van een verdrag uit het jaar 1321 tussen de rechters van Hunsingo en Fivelgo en de raden van Groningen inzake een bij de Sint Walfridusbrug te leggen sluis.

- [1] Alle Christengelovigen die deze akte zullen zien en horen, wensen wij, Egbertus, prefect in Groningen, zoon van heer Adolf, Egbert, prefect, zoon van Godeken, en Otto, schout aldaar, heil en kennis van de waarheid.

Openingsprotocol van de *vidimus* (OGD I 273) met begroeting en het noemen van de oorkonders.

- [2] Zowel later als nu dient men te weten dat alle rechters van de landen Hunsingo en Fivelgo en de raadsheren in Groningen met de inwoners van Drenterwolde (dat bij ons rechtsgebied behoort) eensgezind hebben ingestemd met de volgende regeling, welke wij op schrift gesteld hebben gezien en met hun zegels bezegeld en nergens beschadigd, zoals vervat in de woorden hieronder:

De oorkonders delen mee een oudere akte te hebben gezien en kondigen aan de tekst daarvan hieronder in te zullen voegen. Deze ingevoegde akte (de nummers 3 – 11) is hier tegen een lichter gekleurde achtergrond gezet.

- [3] ‘Alle Christengelovigen die deze akte zullen zien en horen, wensen wij, alle rechters van de landen Hunsingo en Fivelgo en de raadsheren in Groningen, heil en kennis van de waarheid.

Begin van de ingevoegde oorkonde (OGD I 272) met begroeting en de vermelding van de oorkonders.

- [4] Wij willen dat iedereen ervan kennis neemt, dat wij een overeenkomst hebben gesloten over de hieronder vermelde zijl, die gebouwd moet worden in de rivier, en wel zo,

Begin van de *dispositio*, de uiteenzetting van de rechtshandeling

- [5] dat degenen in wier belang hij is of zal kunnen zijn, de zijl kunnen bouwen in de genoemde rivier ten zuiden van de weg van de brug van de heilige Walfridus en niet verder naar het noorden, met eigen arbeid en op eigen kosten, steeds onder deze voorwaarde, dat ten tijde van de derde afloop van het zakkende water, die in de volkstaal ‘derde eb’ wordt genoemd, de deuren van diezelfde zijl geheel worden gesloten, welke derde afloop ons, Groningers en inwoners van Drenterwolde, vrijelijk toebehoort en ten deel valt.

¹⁴ GrA T2100-63. De originele Latijnse tekst vindt men in de bijlage.

- [6] Bovendien is toegevoegd dat, in het geval dat de genoemde rivier door deze zijl begint dicht te slibben, wij, burgers in Groningen, gehouden zullen zijn om hiervan kennis te geven aan de vergadering van Hunsingo en Fivelgo en aan hen, wier belang het is, namelijk degenen die de genoemde zijl hebben gebouwd, en wel tussen het feest van de heilige Walburg en het feest van de heilige Johannes de Doper, opdat zij op een dag binnen drie maanden na onze melding samen met ons bij de genoemde zijl gaan kijken om gezamenlijk vast te stellen of de genoemde rivier werkelijk dreigt verloren te gaan.

De feestdag van St. Walburg wordt gevierd op 1 mei, die van Johannes de Doper op 24 juni.

- [7] Wanneer we tot de conclusie komen dat de rivier teniet gaat, zullen de bouwers van de zijl hem binnen drie maanden afbreken.
- [8] Maar als wij, Fivelgoërs en Hunsingoërs, niet binnen de gestelde termijn verschijnen, zullen wij, Groningers, de bouwers van de zijl aanzeggen dat ze diezelfde zijl binnen drie maanden moeten afbreken.
- [9] Wanneer ze dat niet doen, zal het ons, Groningers, vrij staan om diezelfde zijl af te breken, zonder enig bezwaar of tegenspraak.
- [10] Tot getuigenis van deze zaak zijn onze zegels aan deze akte gehangen.
- [11] Gedaan en gegeven in het jaar des Heren 1321, op de dag van Sint Petrus Banden.'

De nummers 10 en 11 vormen het 'slotprotocol' (*corroboratio* en *datum*) van de ingevoegde oorkonde van 1321 (OGD I 272). De dag van Sint Petrus Banden is op 1 augustus.

- [12] Tot groter getuigenis en zekerheid van het bovenstaande hebben wij deze akte van onze zegels laten voorzien.
- [13] En omdat ik, Egbert Godekenszoon, op dit moment geen zegel heb, ben ik in dit geval tevreden met het zegel van Egbert heer Adolfszoon.
- [14] Gegeven in het jaar des Heren 1322 op de dag van de Heilige apostel Matthias.

De nummers [12] – [14] vormen het slotprotocol (*corroboratio* en *datum*) van de *vidimus* van 1322 (OGD I 273). De feestdag van de heilige Matthias is op 24 februari.

3 Het Nieuwe Gat

3.1 De Acht Zijlvesten

3.2 Een oorkonde uit 1321-1322

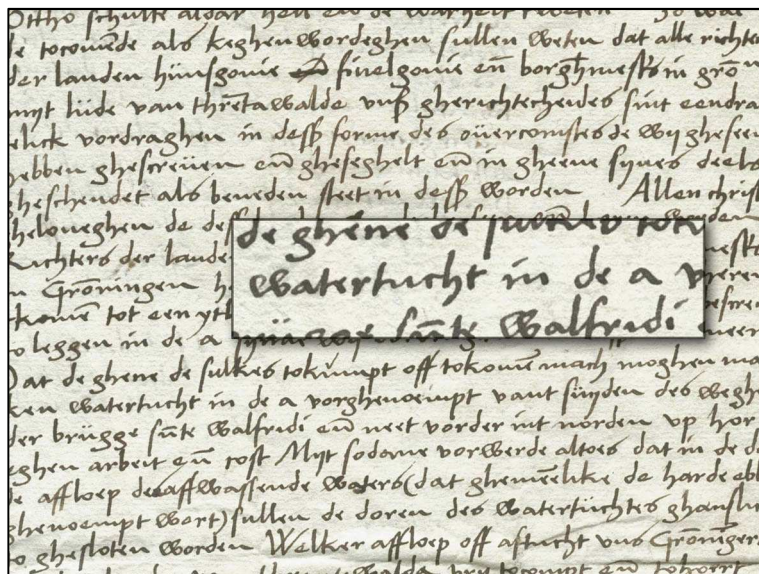
3.3 Vragen en antwoorden

3.4 Het Nieuwe Gat later

Bij het lezen van de oorkondetekst komt een groot aantal vragen op. Ik noem er tien:

1. Welke rivier is bedoeld met het Latijnse woord *amnis* (rivier)?
2. Wat is een *aqueductus* precies?
3. Op welke manier en in welke mate zijn de met name genoemde partijen betrokken bij het project?
4. Waar ligt de 'brug van de heilige Walfridus'?
5. Wie zijn degenen die 'belanghebbenden' en 'bouwers' worden genoemd?
6. Welk water moest door de *aqueductus* worden afgevoerd?
7. Waar loopt de 'Weg van de Sint Walfridusbrug' (*via pontis Sancti Walfridi*)?
8. Waar is de *aqueductus* gebouwd?
9. Wat moeten we ons voorstellen bij een *aqueductus* die 'in' de rivier wordt gebouwd?
10. Waarom zijn er twee oorkonden nodig geweest om deze rechtshandeling vast te leggen?

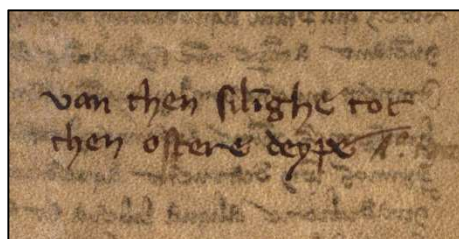
In *Een kronkelend verhaal* heb ik al deze vragen systematisch behandeld. Ik zal nu alleen de belangrijkste punten bespreken.

Uit de Nederduitse vertaling van
Herman Elderwolt

Vraag 1: Welke rivier is bedoeld met het Latijnse woord *amnis*?

Herman Elderwolt, de pastoor van de Akerk die rond 1500 veel secretariaatswerk voor het Groninger stadsbestuur deed, heeft in 1525 een vertaling gemaakt van de akten van 1321 en 1322.¹⁵ Hij vertaalde het Latijnse woord *amnis* met 'A'. Dat is in zoverre correct, dat het woord 'A' in het Nederlands een algemene aanduiding voor een rivier kan zijn. Maar het is begrijpelijk, dat men in Groningen dan meteen aan de Drentse A denkt.

Aantekening op de achterkant van de oorkonde:
'van then silinghe tot then ostere deype'

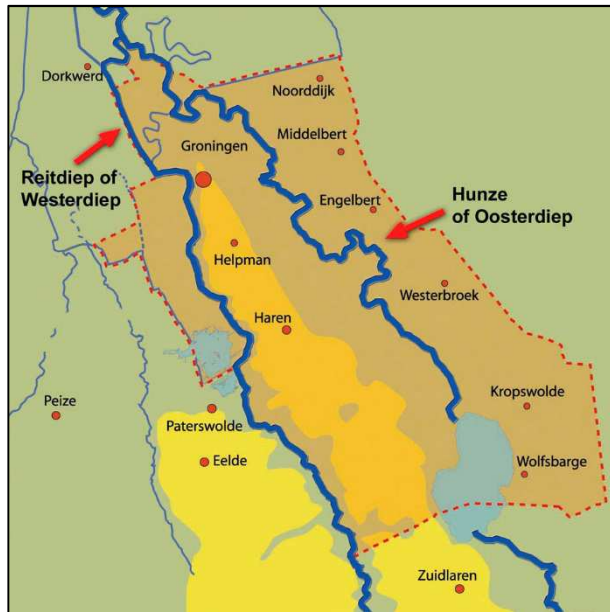
Op de rug van de originele oorkonde van 1321/1322 staan – geschreven door een vermoedelijk veertiende-eeuwse hand – de woorden: 'van then silinghe tot then ostere deype' ('over de zijltocht naar het oosterdiep').

Dit maakt duidelijk dat met *amnis* niet de Drentse A, maar de Hunze bedoeld is. In de Middeleeuwen was de Hunze het Oosterdiep, de Drentse A en zijn voortzetting daarvan ten noorden van de stad, het huidige Reitdiep, heette het Westerdiep.

Ook in het vredesverdrag dat Groningen en Fivelgo in 1258 met elkaar sloten, wordt met het woord *amnis* de Hunze bedoeld.¹⁶

¹⁵ GrA T2041-1473.

¹⁶ GrA T2100-52 (1258).

Ooster- en Westerdiep

In de middeleeuwen heette de Drentse A het Groningerdiep, Westerdiep, Staddiep of Reitdiep. Die laatste naam is ontleend aan het Reitland, waar het doorheen liep. De naam Reitdiep komen we voor het eerst in de archieven tegen in een akte van 8 september 1449.¹⁷

De namen Groningerdiep en Staddiep zullen ongetwijfeld samenhangen met het feit dat de Groningers een deel van de rivier hebben gekanaliseerd. De naam Westerdiep staat uiteraard in oppositie tot het Oosterdiep (de Hunze), dat in een aantal teksten eenvoudig *amnis* ('de rivier') wordt genoemd.

Vraag 2: Wat is een *aqueductus* ?

Bij het woord 'aquaduct' denken we in de eerste plaats aan een constructie als de *Pont du Gard*. Dit bouwwerk maakt deel uit van een 50 kilometer lange waterleiding die was bedoeld om de stad *Nemausus* (het huidige Nîmes) van water te voorzien. Het gemiddelde verval bedroeg 23 centimeter per kilometer, en het geheel was zó gebouwd dat het water vanzelf naar de stad stroomde. Via de Pont du Gard passeerde de kunstmatige waterloop de rivier de Gardon.

Pont du Gard

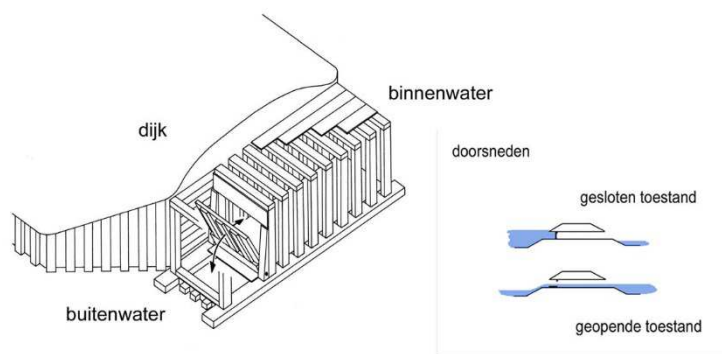
¹⁷ GrA T172-20 fol. 37v (regist nr. 264).

Jeltsleat Akwadukt

In ons vlakke land wordt het water niet hoog boven het maaiveld en over de landwegen heen geleid, maar duiken de landwegen onder de waterwegen door.

Een recent voorbeeld is het Jeltsloot Aquaduct. Dit kunstwerk maakt deel uit van de provinciale weg van Sneek naar de Lemmer (N354), en is gelegen ten zuiden van de Hommerts. De N354 kruist hier de Jeltsloot, die de verbinding vormt tussen de *Heger Mar* en de *Kûfurd*.

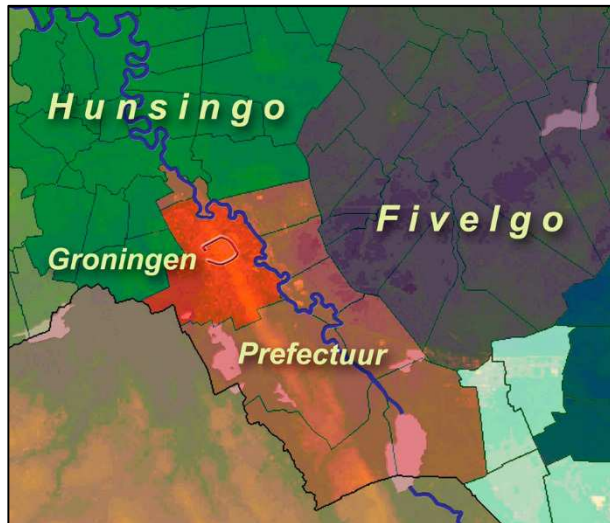

Reconstructietekening van een dertiende-eeuwse pomp

Het woord *aqueductus* betekent letterlijk 'waterleiding'. Het kan zowel slaan op een tochtsloot als op een sluis.

Het hier getoonde model kwam overal in de lage landen voor.

We zagen al dat pastoor Herman Elderwolt het Latijnse woord *amnis* met 'A' vertaalde, *aqueductus* gaf hij weer met 'watertucht'. Dat komt heel dichtbij 'waterleiding'. Over de onduidelijkheid van de terminologie hoeven we ons niet te verbazen. De geestelijken die een overeenkomst als de onderhavige op schrift moesten stellen, kenden ongetwijfeld genoeg Latijn om de heilige boeken te kunnen lezen, maar daarin kwamen ze natuurlijk geen waterstaatkundige kunstwerken tegen. Ze moesten dus zelf een Latijns woord vinden of bedenken waarvan de betekenis in de buurt kwam van het begrip dat ze wilden aanduiden.

De betrokken partijen

Vraag 3: Wie zijn waarom en hoe bij de zaak betrokken?

Aan het antwoord op vraag 3 (naar de aard van de betrokkenheid van de genoemde partijen) zijn we nog niet toe. Maar het kan geen kwaad om de partijen nog eens te noemen.

Akte van 1321: De rechters van Hunsingo en Fivelgo en de raadsheren in Groningen zijn oorkonders en partijen. Zij hebben met elkaar de overeenkomst gesloten. De ‘mensen van Drenterwolde’ zijn belanghebbenden. Ze hebben – net zoals de Groningers – recht op de ‘derde eb’, maar zijn geen partij. Ze lopen, net als de Groningers, kans schade te ondervinden van de nieuwe *aqueductus*.

Akte van 1322: De prefecten en de schulte van Groningen zijn oorkonders, geen partij, en noemen de mensen van Drenterwolde hun onderdanen. Ze verklaren dat partijen van 1321 een overeenkomst hebben gesloten met de Drenterwolders. Die zijn nu wel partij.

Waar raken de invloedssferen van de genoemde partijen aan elkaar?

De Hunze is voor alle genoemden van belang. Eerder hebben we gezien dat in de organisatie van de Acht Zijlvesten kerspelen uit Hunsingo en Fivelgo samenwerkten om zich het Drentse water van het lijf te houden. Dat alles wijst in de richting van het Woldland.

Maar wie kunnen dan degenen zijn die in de tekst *illi quorum interest* of *fundatores* (de ‘belanghebbenden’ of ‘stichters’) worden genoemd (vraag 5)? Alvorens een poging te doen om die vraag te beantwoorden kijken we naar de Walfridusbrug.

Walfridusbrug

Vraag 4: Waar ligt de Walfridusbrug?

De Middeleeuwse Walfridusbrug bestaat allang niet meer, maar de huidige spoorbrug in de lijn Groningen-Sauwerd vervult in feite dezelfde functie. Ook deze brug over het Van Starkenborghkanaal is een schakel voor het verkeer tussen Noord-Groningen en de stad.

De meeste onderzoekers vermoeden dat we de Walfridusbrug bij Noorderhoogebrug moeten zoeken. Sommigen suggereren zelfs dat het gehucht Noorderhoogebrug naar die brug is genoemd. Ik denk ook dat de Walfridusbrug lag waar nu Noorderhoogebrug ligt. De Walfridus**brug** komt niet in andere oude teksten voor. Wel zijn er een paar bronnen die de Sint Walfridus**weg** noemen. We mogen aannemen dat brug en weg iets met elkaar te maken hebben gehad.

De Walfridusbrug herinnert aan de legende over de H. Walfridus van Bedum, die dagelijks vanuit Bedum naar Groningen trok om daar de mis te horen. Ik vermoed zelfs dat de plaats van die brug een rol heeft gespeeld bij de kolonisatie van het gebied ten noordoosten van de stad. De Beijumerzuidwending lijkt vanuit het oosten te zijn geraaid op de plek waar ooit de brug heeft gelegen. Over deze constructie is veel meer te vertellen, maar daarvoor is hier geen gelegenheid. Ik hoop elders nog eens verder in te kunnen gaan op de methoden volgens welke men bij de inrichting van het Woldland te werk is gegaan.¹⁸

¹⁸ Zie voor een voorproefje mijn voordracht 'Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk', te vinden op de website van de Groninger Archieven: <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/beijum-van-grensgeval-tot-bloemkoolwijk>

3.3 Vragen en antwoorden

De locatie van de Sint Walfridusbrug

1. 'Nieuwe Gat'
2. Boterdiep
3. Beijumerzuidwending
4. Oude bedding van de Hunze (Selwerderdiepje)
5. Van Starckenborghkanaal in aanleg

Deze bewerkte luchtfoto van Noorderhoogebrug is met enkele wijzigingen en aanvullingen overgenomen uit Van Schaïks boek over *Walfridus van Bedum*.¹⁹

We zien de situatie bij Noorderhoogebrug en het Boterdiep zoals ze in de jaren dertig van de twintigste eeuw was.

De pijl wijst naar de plaats waar ik de Sint Walfridusbrug vermoed. Remi van Schaïk legt hem iets verder naar het oosten.

Volgens de oorkonde moest de *aqueductus* komen op een plaats 'ten zuiden van de weg van de brug van de Heilige Walfridus', maar velen vonden dat blijkbaar te ingewikkeld en hebben gedaan alsof er 'ten zuiden van de Sint Walfridusbrug' staat.

Uit oude teksten blijkt dat de Walfridusweg de weg is die ook wel 'Kleiweg' werd genoemd en langs het Boterdiep liep. Wij kennen die weg nu als Bedumerweg. Maar we mogen de ons bekende Sint Walfridusweg niet zonder meer gelijkstellen aan de 'weg van de brug van de Heilige Walfridus'!

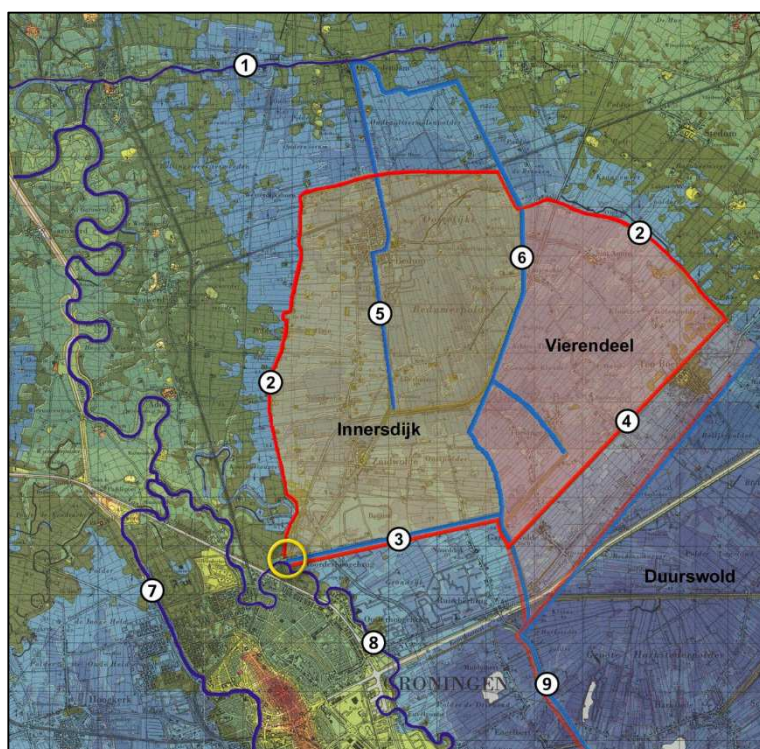
Ubbo Emmius (1547-1625) naar een portret door Pieter Belta (1628)

¹⁹ Remi van Schaïk, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985), 57.

Dat deed Ubbo Emmius wel. In zijn grote standaardwerk over de Friese geschiedenis geeft Ubbo een uitgebreide parafrase van de akten van 1321 en 1322. Ik zal zijn weergave van de teksten niet tot in detail analyseren, maar het is wel zinvol om te signaleren dat hij daaraan enkele bijzonderheden toevoegde die aan zijn eigen fantasie moeten zijn ontsproten.

Een van die toevoegingen laat zien dat Emmius niet echt heeft begrepen wat er met de beide oorkonden is bedoeld. Volgens hem ging het om een sluis 'ten zuiden van de Sint Walfridusbrug' en moest die gelegd worden in een riviertje dat naar of langs Bedum liep. Emmius dacht blijkbaar aan het Boterdiep en veronderstelde dat dat een rivier was.

Maar dit is niet juist. De tekst zegt immers – we zagen het hierboven al – dat de *aqueductus* moest komen op een plaats 'ten zuiden van de weg van de brug van de heilige Walfridus.' Dat kán 'ten zuiden van de Sint Walfridusbrug' zijn, maar dat hoeft niet. Het is best mogelijk dat 'de weg van de brug van de Heilige Walfridus' *ten noorden* van de Sint Walfridusbrug heeft gelegen.

1. Deel of Winsumerdiep
2. Wolddijk
3. Beijumerzuidwending
4. Buursterzuidwending
5. Het later Boterdiep genoemde afwateringskanaal van het westelijke Woldland
6. Kardingermaar met Zuidwending en Geweide of Thesingermaar
7. Drentse A of Westerdiep (Groningerdiep)
8. Hunze of Oosterdiep
9. Borgsloot

De gele cirkel geeft de plaats aan van de Sint Walfridusbrug (bij het latere Noorderhoogebrug).

Vraag 5: Wie zijn de bouwers?

Voor het beantwoorden van de vraag naar de *fundatores* of bouwers van de *aqueductus* kijken we nog eens naar het Centrale Woldland zoals dat er rond 1300 kan hebben uitgezien. Ik doe dat in navolging van Kooper, die in zijn *Waterstaatsverleden* de mogelijkheid heeft geopperd dat het in de oorkonden van 1321 en 1322 ging over de afwatering van Innersdijk. Hoe het precies zat kon hij echter niet uitleggen. Ik denk dat hij gelijk had en dat de landgebruikers van het Centrale Woldland degenen zijn geweest die in de tekst worden aangeduid als *illi quorum interest* of *fundatores* ('zij in wier belang het is' of 'bouwers').

3.3 Vragen en antwoorden

Innersdijk hoort bij Hunsingo, Vierendeel bij Fivelgo. Duurswold, eveneens een onderdeel van Fivelgo, is het laagst gelegen deel van Groningerland.

Het gebied tussen de Buursterzuidwending en de Grasdijk (op het kaartje aangegeven met een vage rode lijn) past gezien het verkavelingspatroon bij het ten noorden van de Buursterzuidwending gelegen gebied, maar hoort niet bij het Vierendeel.

Beijumerzuidwending

Geel: het onder de prefecten ressorterende gebied (prefectuur)

Groen: het stadsgebied van Groningen (stadstafel)

Rood: Hunsingo

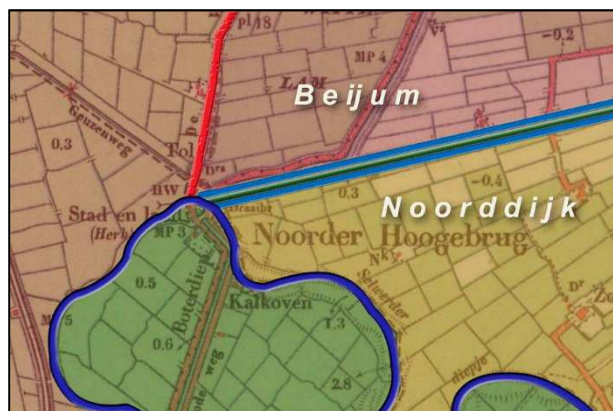
Op dit plaatje zijn ook de verschillende kavelsystemen duidelijk herkenbaar. Het rode kasteeltje laat de opmerkelijke locatie zien van het Cortinghuis. Het ligt in een tot Hunsingo behorend en vrijwel geheel door de Hunze omsloten gebied (de Borgham), vlak buiten de Groninger 'stadstafel'.

Vraag 6: Welk water moest door de aqueductus worden afgevoerd?

Zojuist liet ik een overzicht van het hele Centrale Woldland zien. De hoofdwatgangen liepen daar naar het noorden, naar het Winsumerdiep. Via dat kanaal (de Deel) werd ook het water van het Woldgebied op de Hunze geloosd.

De Beijumerzuidwending is een lage dijk, geflankeerd door twee sloten. Uit een akte van 1408 blijkt dat deze dijk of waterpending door het Winsumerzijlvest als zijn zuidelijke grens werd beschouwd.²⁰

Het zuidelijke gedeelte van het Woldland waterde langs de Beijumerzuidwending af, en wel langs de noordelijke parallelsloot. De zuidelijke diende als watgang voor de afvoer van Noorderdijk, het meest noordelijke dorp van Drenterwolde.

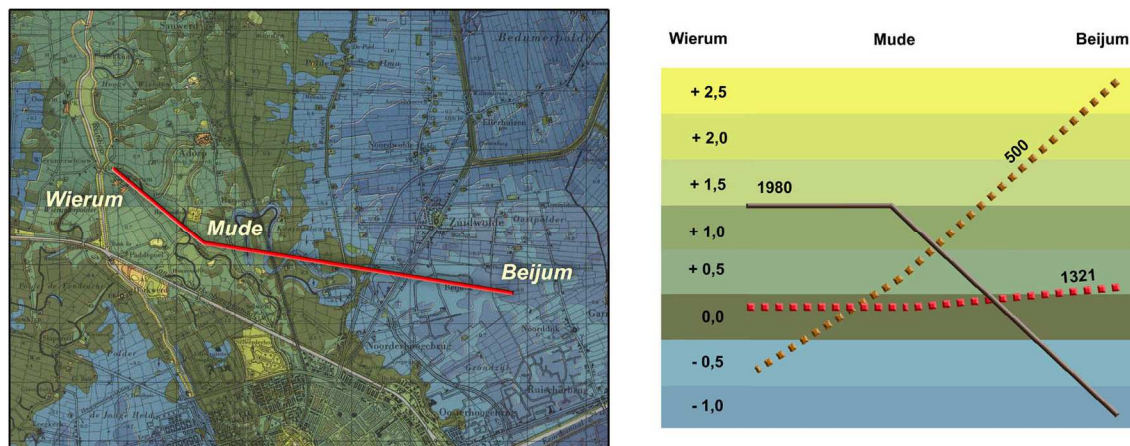
De Beijumerzuidwending: twee lozingspunten naast elkaar

²⁰ GrA T708 reg. nr. 8 (29 september 1408).

Aan het westelijke uiteinde van de twee parallelsloten van de Beijumerzuidwending bevonden zich waarschijnlijk kleppen van het model dat we zojuist hebben gezien. Bij hoog water in de Hunze (door hoogwater op zee of een groot aanbod van bovenwater) sloten de kleppen zich, bij lage waterstand in de Hunze gingen ze vanzelf open door de grotere druk van het binnenwater. Dan kon het water van het lage Woldland uitstromen in de Hunzebedding.

Je hoeft geen civiel ingenieur te zijn om te begrijpen, dat twee naast elkaar gelegen uitmondingen elkaar duchtig kunnen beconcurreren. Wanneer bij eb het Noorddijkster water in de Hunze uitstroomde, was er weinig ruimte meer voor de uitmonding van de noordelijke, Beijumer parallelsloot.

Waarschijnlijk was het proces van bodemdaling rond 1300 nog niet zover gevorderd als nu. Ofschoon er geen absolute cijfers bekend zijn, kunnen we de vermoedelijke ontwikkeling wel met behulp van een schematische voorstelling verduidelijken.

Schematische voorstelling van de bodemdaling in het Woldland

Wellicht bevond het maaiveld ter plaatse van Beijum zich rond het jaar 500 op een hoogte van ongeveer 2,5 meter *boven* NAP en was het rond 1300 gedaald tot even boven 0. In 1980 lag het bodemniveau daar op 1 meter *onder* NAP.

Met verschillende lijnen is de loop aangegeven die het water vanuit het Centrale Woldland (Beijum) naar Wierum moest volgen. De bruine stippeltjeslijn hoort bij het jaar 500, de rode stippeltjes bij 1300 en de bruine lijn bij de huidige situatie.

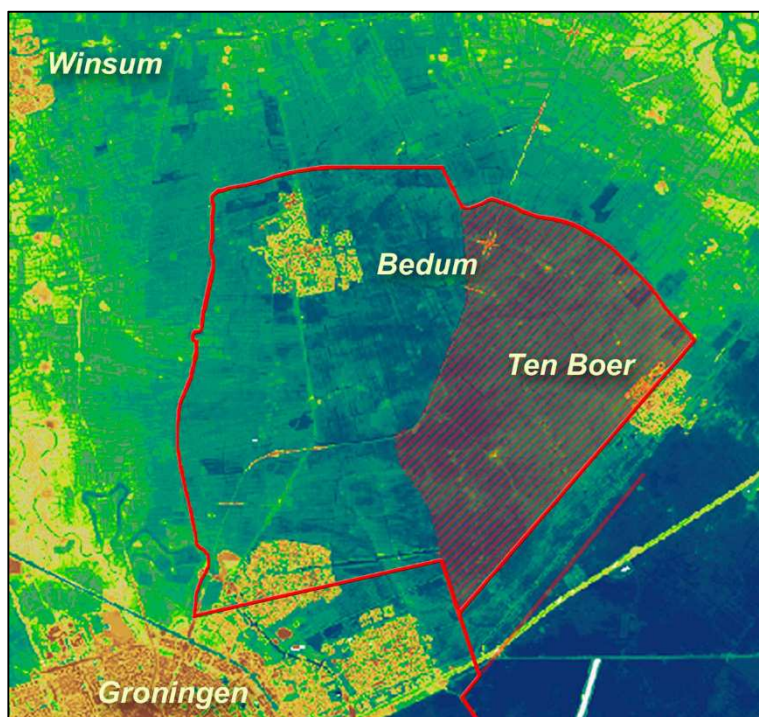
Het verloop van de doorgetrokken bruine lijn maakt duidelijk dat een natuurlijke afwatering van het Woldland via Wierum tegenwoordig onmogelijk zou zijn. Rond 500 – toen het veen nog intact was – was dat geen probleem: de bruine stippeltjes lopen vanuit Beijum steil naar beneden in de richting van Wierum. De rode stippeltjes geven aan dat het water ook rond 1300 nog wel vanzelf naar Wierum kon afstromen.

3.3 Vragen en antwoorden

We hebben gezien dat er een organisatie bestond ter behartiging van de waterstaatkundige belangen van de bewoners van het Woldland en dat daarin delen van Fivelgo en Hunsingo samenwerkten: de Acht Zijlvesten.

Omdat de noordelijke sloot van de Beijumerzuidwending steeds minder goed functioneerde, hebben de inwoners van het Woldland – zo vermoed ik – het plan opgevat om hun uitwatering te verleggen naar een plaats die wat verder weg lag van die van Noorddijk. Daardoor zou ze minder concurrentie hebben van de uitmonding van de burenen. Een bijkomend voordeel zou zijn dat de nieuwe uitwatering lager (stroomafwaarts) zou komen te liggen dan die van Noorddijk. Daardoor zou ze bij eb ook wat eerder aan de beurt zijn.

Het antwoord op vraag 6 (welk water moest door de *aqueductus* worden afgevoerd?) luidt dus: het water van Innersdijk en Vierendeel.

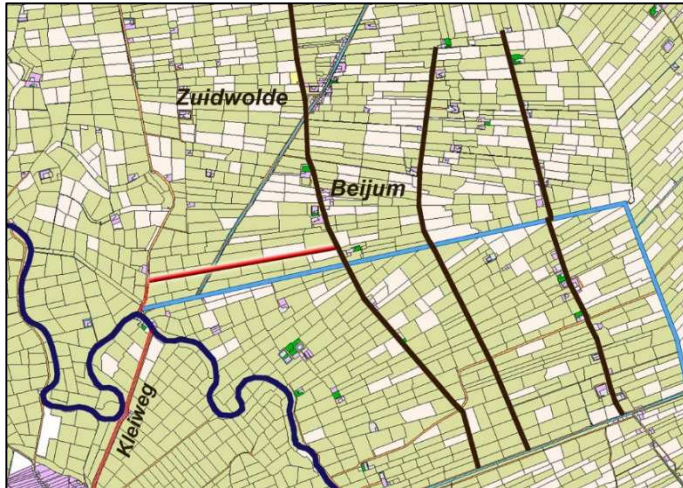

Het tot Fivelgo behorende deel van het Centrale Woldland is rood gearceerd

We zagen al dat er aanwijzingen zijn voor een antwoord op vraag 5 (wie zijn degenen die in de akte *illi quorum interest* of *fundatores* worden genoemd?): dat zouden wel eens de ‘woldmannen’ of ‘woltsaten’ binnen de Wolddijk kunnen zijn, en wellicht in het bijzonder die van Innersdijk, het Hunsingoër deel van het woldland.

Aan de zuidzijde wordt het Centrale Woldland begrensd door de Beijumerzuidwending, een stukje van de Borgwal en de Buursterzuidwending. De grens tussen Hunsingo en Fivelgo loopt langs het Kardingermaar dat dit gebied van zuidwest naar noordoost doorsnijdt. Het ten oosten daarvan gelegen gebied, het Vierendeel, behoort tot Fivelgo. Gezien het feit dat ook de Fivelgoër rechters als partij en oorkonders optreden, mogen we aannemen dat het de bedoeling is geweest dat ook water uit het Fivelgoër deel van het Woldland via de nieuwe *aqueductus* zou worden afgevoerd en dat dus ook de landgebruikers in het Vierendeel tot ‘de belanghebbenden of bouwers’ behoorden.

Het vermoedelijke antwoord op vraag 5 (wie waren de bouwers?) spoort met dat op vraag 6 (welk water moest door de nieuwe *aqueductus* worden geloosd?). Het gaat ongetwijfeld om het 'eigen water' van dit laaggelegen gebied.

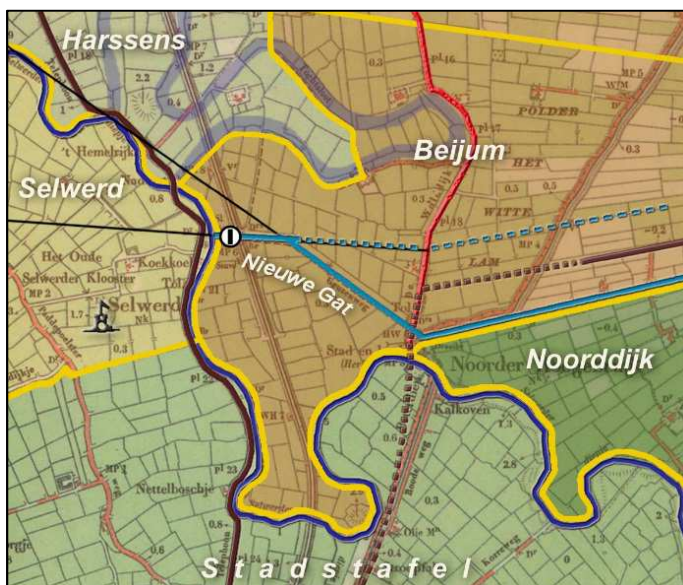
De weg van de brug van de Heilige Walfridus (?) aangegeven met een rode lijn

De bruine lijnen zijn sporen van een oudere cultuurperiode.

Vraag 7: Wat is 'de weg van de brug van de Heilige Walfridus' ?

Het is mogelijk dat de 'weg van de brug van de Heilige Walfridus' ten noorden van de brug aansloot op een oude noord-zuid lopende structuurlijn. Op deze lijn liggen Beijum, Zuidwolde en Noordwolde.

In Noorddijk is deze lijn nog altijd herkenbaar, want hierop ligt het 'Koerspad', dat de stadswijken Beijum en Lewenborg met elkaar verbindt. Ook de twee ten oosten daarvan getekende structuurlijnen zijn er nog: het zijn het 'Dwarsdijkje' en de 'Noorddijkerweg'. Deze lijnen dateren uit een cultuurperiode die voorafgaat aan de afgebeelde verkaveling. Later wordt met de Sint Walfridusweg de oude Kleiweg bedoeld, die we nu kennen als Bedumerweg. Tussen de grotendeels door de Hunze omgeven Borgham en de Sint Walfridusbrug liep deze vermoedelijk over de oostelijke oeverwal van de Hunze.

De plaats van de *aqueductus*

De gele lijnen geven de kerspelpgrenzen aan, de rode lijn is de Wolddijk.

Het veronderstelde tracé van 'de weg van de brug van de heilige Walfridus' is aangegeven met een bruine stippellijn.

Enigszins gewijzigde afbeelding uit *Een kronkelend verhaal*.

Vraag 8: Waar is de *aqueductus* gebouwd ?

De omschrijving van de plek waar de nieuwe *aqueductus* moest worden aangelegd is niet eenduidig. De Latijnse tekst laat twee interpretaties toe, samenhangend met de twee betekenissen van het Latijnse *aqueductus* ('zijl' en 'zijltocht'). De *aqueductus* (in de betekenis van 'zijl') moest komen **ten zuiden** van de weg van de brug van de Heilige Walfridus, of (in de betekenis van 'zijltocht') **vanaf een plek ten zuiden** van die weg. Misschien mogen we het verschil tussen de twee interpretaties vergeten en aannemen dat met het ene woord *aqueductus* beide betekenissen zijn bedoeld: 'een zijltocht met bijbehorende zijl' dus. Dat geheel moest dan komen ten zuiden van de *via pontis sancti Walfridi* ('weg van de brug van de Heilige Walfridus'), een weg waarvan we niet met zekerheid weten waar hij lag, maar waarvan het mogelijke verloop op het nevenstaande kaartje is aangegeven met een bruine stippellijn. Als deze suggestie juist is, zou de geknikte watergang ten westen van Noorderhoogbrug die op de topografische kaart als 'Nieuwe Gat' staat aangegeven, de *aqueductus* kunnen zijn die we zoeken.

In theorie waren er ook andere varianten voor de waterlossing mogelijk. Eén daarvan is aangegeven met een blauwe stippellijn. Dit tracé kwam echter niet in aanmerking vanwege het feit dat het *ten noorden* van de weg van de brug van de Heilige Walfridus loopt en in de akte uitdrukkelijk was bepaald dat de *aqueductus* ten zuiden van die weg moest komen.

Ik vermoed daarom dat met de *aqueductus* van de oorkonde van 1321 inderdaad het 'Nieuwe Gat' wordt bedoeld. In die tijd behoorde dit gebied nog tot de Hunsingoër parochie Beijum. Dat daarover met 'het buitenland' moest worden overlegd, komt door de effecten die de aanleg van de zijl zou kunnen hebben voor de inwoners van andere gebieden die op de Hunze afwaterden.

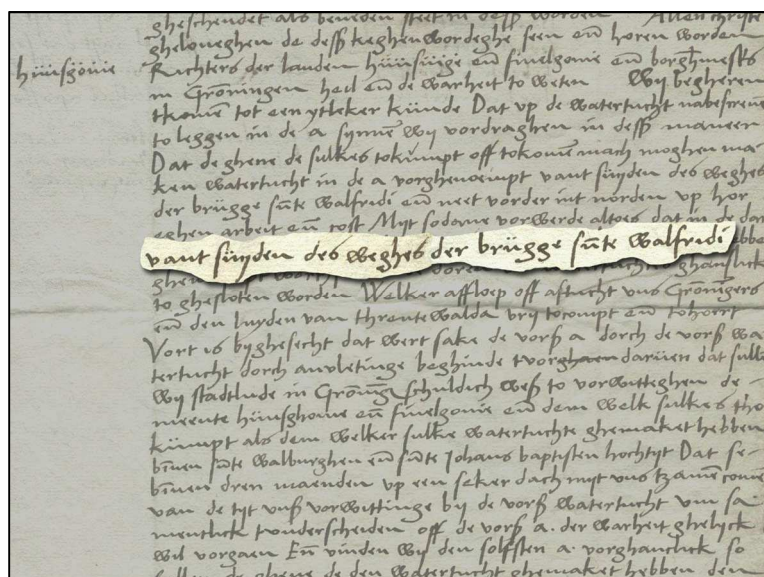
Door deze nieuwe zijltocht werd het water vanuit het woldland benedenstrooms op de Hunze gebracht. Op die manier kon men concurrentie met het Noorddijkster water vermijden. Bovendien was het woldland hierdoor bij laag water 'het eerst aan de beurt' om zijn water te lozen.

De verkaveling van het gebied ten noorden van het Nieuwe Gat lijkt te zijn afgeleid van de in 1321/1322 gegraven waterlossing. Zou dit buitendijkse gebied voordien niet of nauwelijks zijn gebruikt?

De originele latijnse tekst zegt dat de *aqueductus* moet komen *ab austro vie Sancti Walfridi*. Ik heb *ab austro* steeds vertaald als 'ten zuiden van' en heb verondersteld dat 'de weg van de brug van de heilige Walfridus' heeft gelopen over een tracé dat evenwijdig liep aan de Beijumerzuidwending. Ik heb dit steeds een zwak punt in mijn betoog gevonden en ben daarom blij dat ik onlangs tot het inzicht kwam dat we deze hypothetische weg helemaal niet nodig hebben. Alles draait om de vertaling van de latijnse woorden *ab austro*. In *Een kronkelend verhaal* en ook hierboven heb ik betoogd dat *ab austro* 'ten zuiden van' betekent. Dat is correct. Maar je kunt die twee woorden ook – heel letterlijk zelfs – opvatten als 'van het zuiden van'.

Tot mijn schande moet ik bekennen dat ik al veel eerder tot dit inzicht had kunnen komen als ik meer vertrouwen had gehad in de al eerder genoemde Herman Elderwolt, pastoor van

de Akerk, die in 1525 een vertaling van de oorkondetekst maakte en de woorden ‘*ab austro vie Sancti Walfridi*’ vertaalde met ‘*vant suijden des wegges der brugge sunte Walfridi*’.

Uit de vertaling van pastoor Herman Elderwolt: ‘*vant suijden des wegges der brugge sunte Walfridi*’.

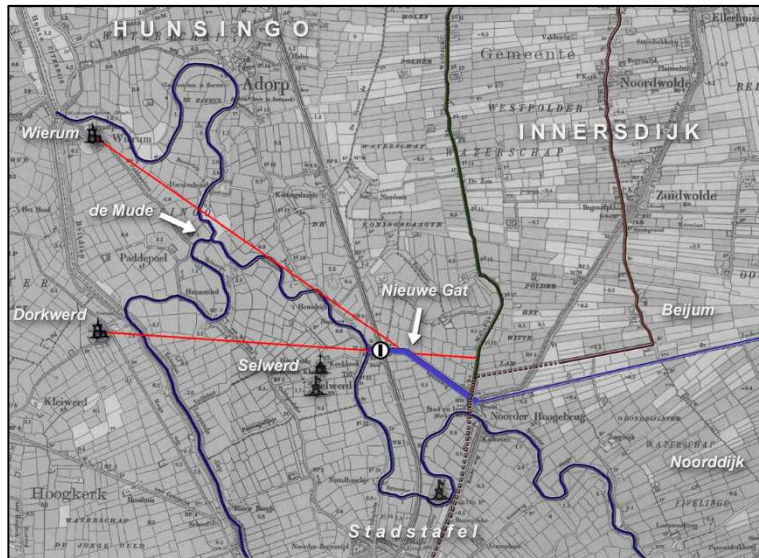
Uitsnede uit GrA T2241-5.

Om het helemaal helder te maken moet ik toch nog een kleine ingreep doen en ‘van het zuiden’ interpreteren als ‘van het zuidelijke uiteinde van’. Op deze manier opgevat kan met ‘de weg van de brug van de heilige Walfridus’ immers gewoon de Wolddijk bedoeld zijn en past de plaatsaanduiding precies bij de – nog altijd bestaande – situatie. Het oostelijke einde van het Nieuwe Gat bevindt zich immers op de plek waar de Wolddijk bij de Beijumerzuidwending en de noordelijke dijk langs de Hunze uitkomt. De lezing ‘van het zuidelijke uiteinde’ voor ‘het zuiden’ komt me heel acceptabel voor, zeker wanneer ik me verplaats in de situatie van de klerk (*‘clericus’*) die in 1322 de Latijnse tekst van de twee akten moest opstellen. Hoe vertaal je ‘van het zuidelijke uiteinde van de weg van de brug van de heilige Walfridus’ in het Latijn? Ik zou wellicht gedacht hebben aan *ab australi fine vie Sancti Walfridi* of *ab australi terminatione vie Sancti Walfridi*, maar na wat aarzelingen zou ik misschien ook wel uitgekomen zijn bij het eenvoudige *ab austro vie Sancti Walfridi*.

Op de kern van het verhaal heeft deze herziene interpretatie geen invloed, maar ik ben toch blij dat ik van de zwakke hypothese af ben.

Het geknikte tracé van het Nieuwe Gat is geconstrueerd aan de hand van twee lijnen die in het veld zijn uitgezet. Het westelijke deel van het Nieuwe Gat is geraaid op de kerk van Dorkwerd, het oostelijke op die van Wierum.

Volgens de gemaakte afspraken moest de zijl tijdens ‘de derde eb’ worden gesloten. Dat betekent dat men de sluis zo moest bouwen, dat het binnenwater naar believen kon worden vastgehouden, ook wanneer dat hoger stond dan het buitenwater. Met andere woorden: men kon niet volstaan met een simpele spuisluis, er moest een complex, bestaande uit vloed- en ebdeuren, worden gebouwd.

De constructie van het Nieuwe Gat

Vanaf de plek waar de zijlen werden gebouwd zette men een lijn uit die in het verlengde lag van de lijn tussen de zijl en Dorkwerd. Op dit kaartje is die lijn tot aan de Wolddijk doorgetrokken. Wanneer de gravers deze richting tot aan de Wolddijk zouden hebben aangehouden, zouden ze zijn uitgekomen op een punt dat ten noorden lag van het zuidelijke uiteinde van 'de weg van de brug van de heilige Walfridus'. Afgesproken was echter, dat de nieuwe zijltocht *ten zuiden* van de *via pontis Sancti Walfridi* moest komen. Daarom raaide men vanaf het westelijke uiteinde van de noordelijke sloot van de Beijumerzuidwending een lijn op de kerk van Wierum en volgde bij het graven van de zijltocht die lijn tot het snijpunt met de op Dorkwerd geraaide lijn.

Deze gang van zaken biedt een verklaring voor de typische knik die het Nieuwe Gat vertoont. Omgekeerd is de knik in het Nieuwe Gat een indirect argument voor de stelling dat de akte van 1321 inderdaad de aanleg van het Nieuwe Gat betreft. De twee richtingen waarvan deze knik getuigt verwijzen immers naar de twee alternatieven die toen voorlagen.

Vraag 9: Wat is een *aqueductus* 'in' een rivier ?

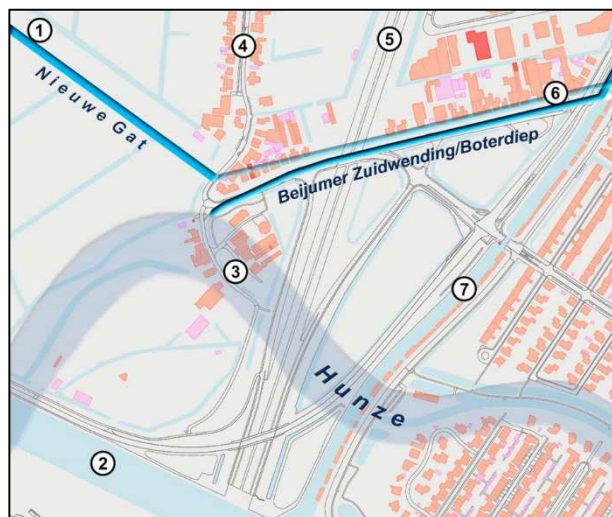
Velen – onder wie ook ikzelf – hebben gedacht dat het Nieuwe Gat oorspronkelijk gegraven is als afsnijdingskanaal voor de Hunze.²¹ Bij nadere beschouwing is dat erg onwaarschijnlijk. Wie zou zo'n ingreep hebben kunnen verrichten en waarom? Bovendien is het raar dat er geen enkele schriftelijke bron is die daarvan melding maakt.

Toch gebiedt de eerlijkheid om nog eens te wijzen op de onduidelijkheid van de akte van 1321, die er debet aan is dat deze tekst zich zo moeilijk interpreteren laat. Het plaatje laat zien dat de nieuwe zijl niet ten zuiden van de Weg van de H. Walfridus ligt, maar – een beetje – ten noorden ervan. Maar de zijltocht *begint* wel ten zuiden van die weg. Daar, waar in de akte staat dat de *aqueductus* ten zuiden van de weg moest liggen, betekent het woord *aqueductus* dus meer 'zijltocht' (de '*watertucht*' van Herman Elderwolt) dan 'zijl'.

²¹ Zie bijv. B.W. Siemens in zijn aantekeningen bij de oorkonde van 1321 (GrA T1761-4996).

Maar de Latijnse woorden *aqueductus in amne* doen vermoeden dat er ‘een zijl in de rivier’ wordt bedoeld, en dan in die zin, dat de zijl het afstromen van het rivierwater moest reguleren. Enkele onderzoekers hebben ook aan die mogelijkheid gedacht.

Als mijn eigen interpretatie juist is – en daaraan twijfel ik niet –, de nieuwe sluis tussen Koekoek en Nadorst lag (zie het volgende hoofdstuk) en het Nieuwe Gat de zijltocht van 1321-1322 is, dan had dat in het Latijn misschien beter kunnen worden uitgedrukt met *aqueductus in amnem* (‘een zijltocht naar de rivier toe’).

De aansluiting van het Nieuwe Gat op de Beijumerzuidwending

1. Geuzenweg
2. Van Starkenborghkanaal
3. Molenstreek
4. Wolddijk
5. Noordzeeweg (N370)
6. Innersdijkster sloot van de
Beijumerzuidwending met Groningerweg
7. Boterdiep

De situering van het Nieuwe Gat laat zien dat deze watergang niet gegraven kan zijn om de Hunzekronkel rond de Borgham af te snijden, maar dat het de bedoeling moet zijn geweest om hierlangs het water van de noordelijke sloot langs de Beijumerzuidwending af te leiden.

Als er wat afgesneden is, dan is dat niet de rivier, maar de Borgham, onderdeel van het kerspel Beijum, dat ten tijde van de overeenkomst nog een zelfstandige parochie was, maar in de vijftiende eeuw bij die van Zuidwolde is gevoegd.

1321	1322
Oorkonders: ▶ Rechters van Hunsingo en Fivelgo ▶ Raadsheren van Groningen	▶ Egbert en Egbert, schout Otto Buning
Contractanten: ▶ Rechters van Hunsingo en Fivelgo ▶ Raadsheren van Groningen	▶ Rechters van Hunsingo en Fivelgo ▶ Raadsheren van Groningen ▶ Mensen van Drenterwolde
Direct-belanghebbenden: ▶ Bouwers (Innersdijksters)	
Mede-belanghebbenden: ▶ Groningers ▶ Mensen van Drenterwolde	

Wie zijn bij de twee akten betrokken?

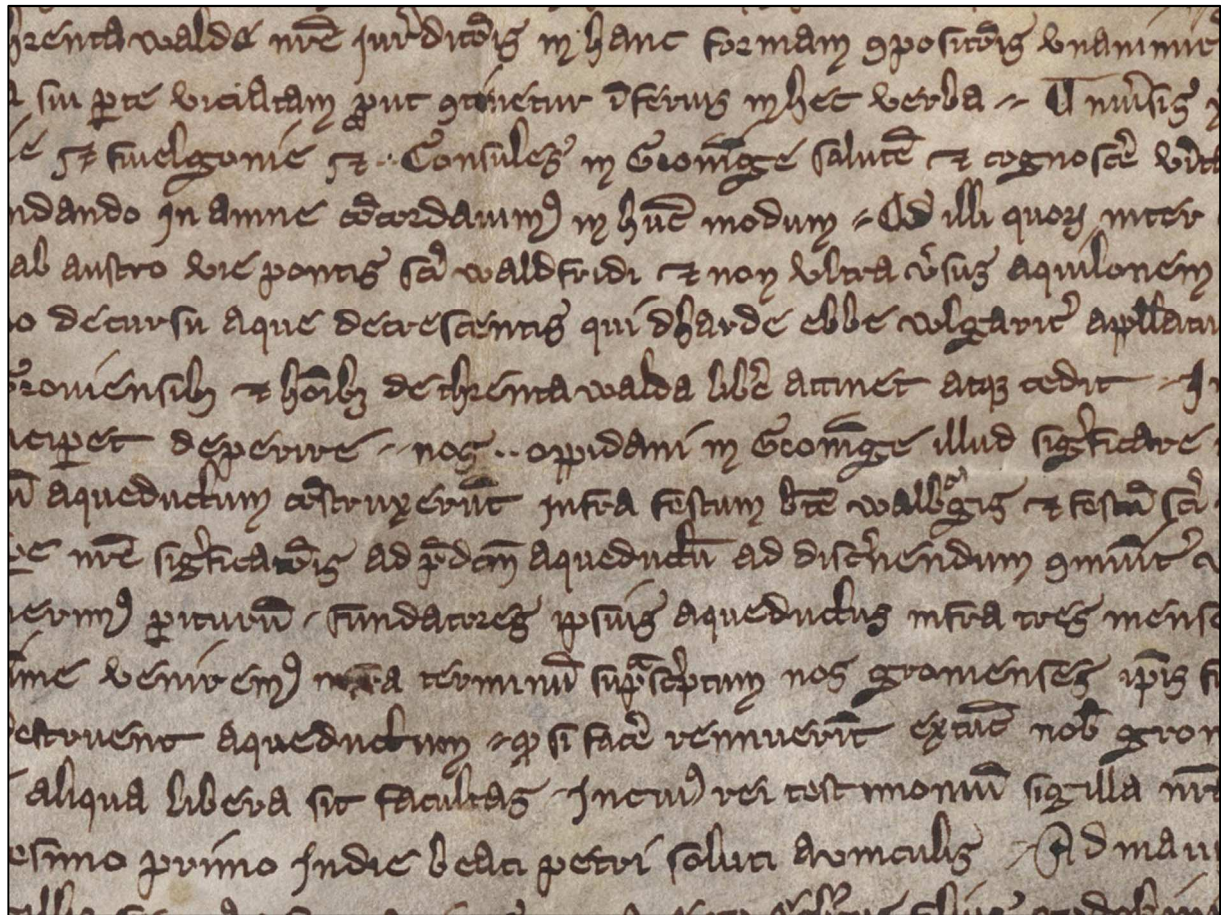
Nog eens vraag 3: Wie zijn waarom en hoe betrokken bij de zaak ?

We weten nu wat 'de zaak' is: de aanleg van het Nieuwe Gat in het kerspel Beijum.

De direct betrokkenen (de 'bouwers') zijn de inwoners van het Centrale Woldland, wier waterafvoer moest worden verbeterd. De rechters van Hunsingo en Fivelgo zijn de autoriteiten achter de inwoners van Innersdijk en Vierendeel en de Acht Zijlvesten. De raadsheren van Groningen vertegenwoordigen degenen die binnen het stadsgebied van Groningen belang hebben bij afwatering op de Hunze. Dat zijn in elk geval de landgebruikers van de stadshamrikken. Maar ook de stad zelf watert voor een deel op de Hunze af. Bovendien maken de Groningers gebruik van de rivier door deze met hun schepen en schuitjes te bevaren. Het dichtslibben van de waterloop is niet alleen slecht voor de afwatering, het belemmert ook de scheepvaart.

De inwoners van de prefectuur (Noorddijk, Middelbert, Engelbert en Kropswolde) zijn geen partij, maar zitten wel in hetzelfde schuitje als de Groningers. De bouw van de nieuwe sluis kan ook hun waterafvoer en scheepvaart hinderen.

De passage over de 'derde eb' (nummer 5 van de tekst) doet vermoeden dat er al vóór 1321 een afspraak heeft gegolden waarbij de waterafvoer van Groningen en Drenterwolde was veiliggesteld door de regeling dat 1 op de 3 laagwaters exclusief voor hen zou zijn. Anders gezegd: Groningen en Drenterwolde mochten altijd lozen, maar de ebdeur van het Nieuwe Gat mocht maar twee laagwaters achter elkaar open staan; bij de derde eb moest ze gesloten zijn.

Vraag 10: Waarom twee oorkonden voor dezelfde zaak ?

Het stuk dat we besproken hebben ziet er uit als één oorkonde, maar uit de analyse bleek dat het in werkelijkheid twee teksten zijn. Dit heeft te maken met de verhouding tussen de stad Groningen en dat deel van de prefectuur dat Drenterwolde wordt genoemd.

Ooit waren die min of meer één geheel en werden vanuit Groningen namens de bisschop van Utrecht bestuurd door de prefect. Na c. 1251 hadden de prefecten in de stad weinig meer te vertellen. Ze hielden alleen de regie over Drenterwolde. Doordat de leden van de prefectenfamilie hun functies en rechten onder elkaar verdeelden, konden er tegelijkertijd meer personen zijn die zich 'prefect' mochten noemen.

De toedracht is vermoedelijk als volgt geweest. In 1321 is de overeenkomst tussen Groningen en zijn burenen in de Friese Ommelanden gesloten. Daarvan is een oorkonde opgesteld, maar dat stuk is niet bewaard gebleven. In het overleg met de Friese burenen zijn de raadsheren van Groningen opgekomen voor de belangen van de Drenterwolders, die identiek waren met die van de Groningers zelf. Het lijkt erop dat de prefecten niet aan dat overleg hebben deelgenomen en pas een half jaar later hebben bedacht dat ook hun onderdanen formeel partij moesten zijn bij deze overeenkomst.

Er is nog een 11e vraag te stellen (en te beantwoorden): waarom is men juist in 1321-1322 overgegaan tot het maken van een nieuwe zijltocht?

De reden kan gelegen zijn in de wateroverlast waardoor Friesland (en eigenlijk heel West-Europa) in de voorgaande jaren werd geteisterd. Vanaf 1314 berichten kroniekschrijvers in Engeland, Duitsland en Frankrijk over maandenlang aanhoudende regen, buiten hun oevers tredende rivieren en stormvloed. In de jaren 1315-1316 is sprake van grote hongersnood, nog verergerd door pestepidemieën. In Keulen zouden 30.000 mensen zijn omgekomen, in Mainz 16.000 en in Straatsburg 13.000. Het is begrijpelijk dat de bevolking en ook de autoriteiten zich genoodzaakt hebben gezien om maatregelen te nemen ter voorkoming van herhaling van deze rampen. Uit het jaar 1323 zijn er berichten over ingrijpende veranderingen in het waterstaatswezen in Holland en het Sticht Utrecht.²²

Het is dus zeer aannemelijk dat niet alleen de eerder aangestipte veranderingen in bodemhoogte geleid hebben tot de noodzaak om de afwatering van het Woldland te verbeteren, maar dat ook de extreme wateroverlast van de jaren 1314-1315 een handje heeft meegeholpen.

²² Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* XIII (Leiden 1616) 190; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* dl. 2 (Franeker 1996) 35-37, 63, 68, 76.

3 Het Nieuwe Gat

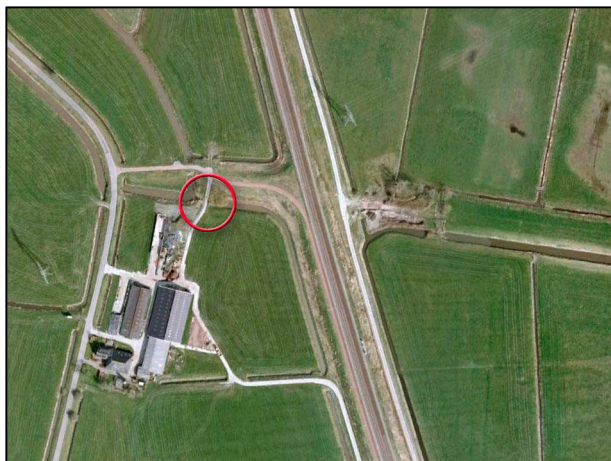
3.1 De Acht Zijlvesten

3.2 Een oorkonde uit 1321-1322

3.3 Vragen en antwoorden

3.4 Het Nieuwe Gat later

Tot slot van dit deel bekijken we een aantal plaatjes van het Nieuwe Gat.

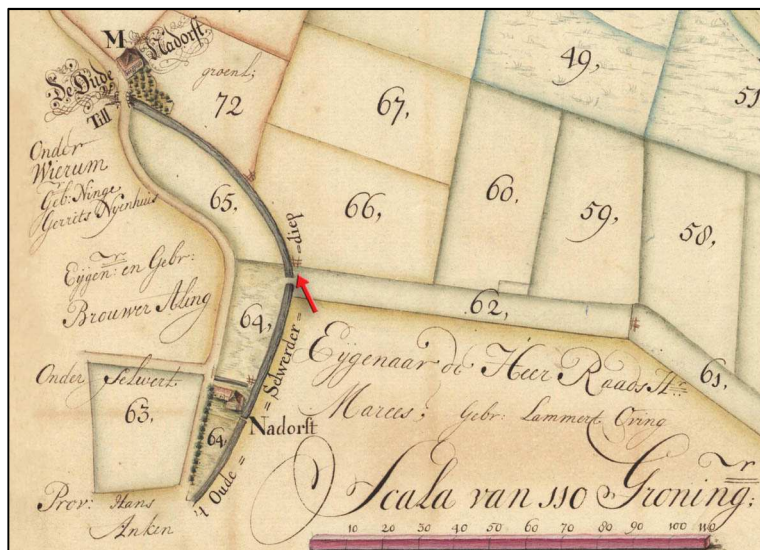
Boerderij Koekoek met directe omgeving

Op de plek van de zijlen ligt nu een duiker onder de toegangsweg tot het erf van boerderij Koekoek. Ten noorden ervan loopt het fietspad ('Walfriduspad') dat vanaf de (huidige) Walfridusbrug naar de Oude Adorperweg leidt.

Het westelijke uiteinde van het Nieuwe Gat in 2011

De duiker ligt op de plaats waar eens een zeesluis was. We kijken vanaf de Adorperweg in oostelijke richting, naar de spoordijk. De duiker gaat onder de toegangsweg tot het erf van boerderij Koekoek door, tegenwoordig het bedrijf van de Maatschap Stoel. Ten noorden ervan – links op de foto – zien we nog net een stukje van het fietspad dat vanaf de Walfridusbrug naar de Oude Adorperweg loopt.

De plaats waar het Nieuwe Gat in de Hunze uitmondde

Detail van een plattegrond van de provinciale landerijen tussen het Selwerderdiep en de Wolddijk, in 1734 getekend door Hendrik Teijsinga.²³

De op dit blad uit de Provinciale Atlas van Groningen afgebeelde landerijen liggen in de buurt van het klooster Selwerd en zijn ook eigendom van dat klooster geweest.

De percelen 61 en 62 vormen het westelijke deel van de *Geuzenweg*. Deze loopt over de dijk die het Nieuwe Gat aan de noordzijde flankiert.

De zijltocht had ten tijde van het maken van Teijsinga's kaart geen functie meer en is daarom op dezelfde manier aangegeven als de andere sloten in het gebied. De watergang mondde tussen de '(Nieuwe) Nadorst' (nu 'Koekoek', in het zuiden) en de '(Oude) Nadorst' (in het noorden) in de Hunze uit.

De Hunze vanaf de voormalige uitmonding van het Nieuwe Gat

Het rode pijltje op de kaart van Teijsinga geeft de plaats aan waar deze foto is genomen. We zien ook dat het door Teijsinga getekende hek er nog altijd staat!

Aan de horizon tussen het geboomte staat boerderij *Nadorst* (de *Oude Nadorst* op de kaart van Teijsinga). Daar lag een brug over de oude Hunze (Selwerderdiepje) die hier de grens vormde tussen Selwerd en het kerspel Harssens en ook in waterstaatkundige zin een scheidslijn was. Aan de westzijde lag het Dijkrecht van Wierum en Paddepoel, ten oosten van de Hunze lag het Wetsingerzijlvest.

²³ GrA T817-1047 nr. 57.

De brug over de Hunze heette *Wirckerbrug* of *Wilkerbrug*. Beide namen staan in het Cartularium van het klooster Selwerd.²⁴ Op de kaart van Henricus Teijsinga waarvan we zojuist een stukje zagen, ligt een kleine 600 meter ten noordoosten van de brug een kloosterboerderij met de naam *Wilkershuis*.

Tegenwoordig ligt op de bewuste plek geen brug meer. De moderne weggebruiker merkt niet eens dat hij de oude Hunze kruist. De Hunze heet hier nu *Selwerderdiepje* en gaat via een duiker onder de weg door.

Bij de Wilkerbrug

Op de foto zien we de bedding van de Hunze (Selwerderdiepje) vanaf de Wilkerbrug naar het Hemelrijk. De hoge oeverwal links wordt door archeologen geïnterpreteerd als de locatie van een middeleeuwse steenoven.

Het Nieuwe Gat vanaf de spoorlijn in oostelijke richting

De geknikte loop van het Nieuwe Gat is aangegeven met een gele lijn.

De Geuzenweg loopt over de dijk langs het Nieuwe Gat

Aan de noordzijde van het 'Nieuwe Gat' werd in 1321-1322 een dijk gelegd die de landerijen van de Koningslaagte moest beschermen. Deze dijk is in het landschap nog altijd herkenbaar als een langgerekte rug en wordt Geuzenweg genoemd.

²⁴ GrA T172-20 fol. 80-80v (reg.nr. 778); de brug wordt genoemd in een akte van 14 oktober 1489.

De naam 'Geuzenweg' heeft niets te maken met de aanleg of oorspronkelijke betekenis van deze dijk of weg. Hij stamt uit de tijd dat de 'Geuzen' of staatsgezinden gebruik maakten van deze toen al twee en en halve eeuw bestaande weg. Na zijn overwinning bij Heiligerlee (23 mei 1568) wilde graaf Lodewijk van Nassau zich meester maken van de stad Groningen. In die tijd diende de weg als verbindingroute tussen zijn bases in Selwerd, Noorderhoogebrug en Euvelgunne.

Ook in de jaren 1579-1581 hebben de Staatsgezinden enkele maanden lang de stad Groningen belaagd. Ook toen hebben ze deze route gebruikt, omdat ze hier buiten het bereik van het Groninger vestinggeschut waren.

Nieuwe Gat en Geuzenweg op de AHN

1. Nadorst
2. Koekoek
3. Van Starckenborghkanaal
4. Nieuwe Gat en Geuzenweg
5. 'Buitenplaats Reitdiep'
6. Wolddijk
7. Noordzeeweg (N370)
8. Boterdiep

Op gewone foto's komt het reliëf niet zo goed uit, op de hoogtekkaart zoveel te beter. De donkerblauwe vlekken zijn afgetichelde percelen. Op dit plaatje is goed te zien dat de verkaveling van het gebied ten noorden van de Geuzenweg secundair is ten opzichte van het Nieuwe Gat.

Het oostelijke uiteinde van het Nieuwe Gat in Noorderhoogebrug

We kijken in westelijke richting.
Op de achtergrond zien we de bomen bij Nadorst en het Hemelrijk aan de Adorperweg.

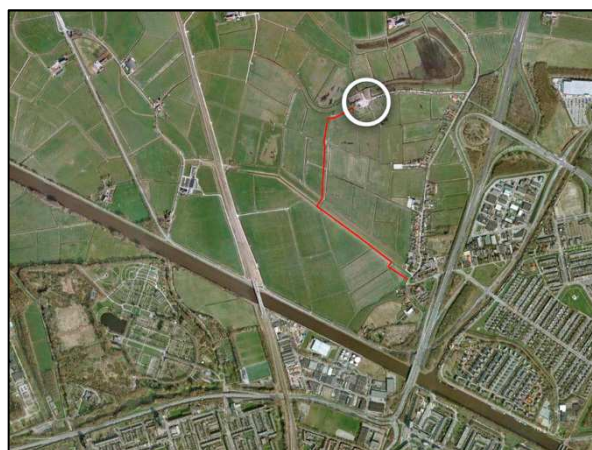
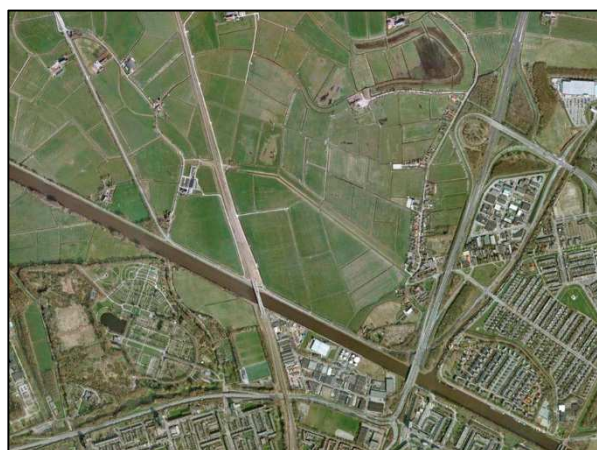
3.4 Het Nieuwe Gat later

Het Nieuwe Gat als onderdeel van het Nieuwe Kanaal (1910)

Uitsnede uit kaart 6 bij Geertsema's overzichtswerk over de Groninger waterschappen.

Het 'Nieuwe kanaal' liep tussen de Paddepoelsterweg en het Boterdiep en bestond uit stukken watergang die elk een eigen geschiedenis hadden. Aan de westzijde sloot het kanaal aan bij de Wierumertocht die aan de binnenkant langs de Reitdiepsdijk noordwaarts liep. Tussen de Paddepoelsterweg en de Reitdiepsdijk volgt de sloot de watergang die in 1435 naar de zogenaamde 'Grondzijl' liep en het water van Selwerd onder het Reitdiep door, via Lieuwerderwolde naar het Aduarderdiep bracht. We komen daar later nader over te spreken.²⁵

Links: het geknikte tracé van het Nieuwe Gat is nog altijd een opvallend landschapselement
Rechts: het Groninger Landschap heeft een wandelroute uitgezet. In de witte cirkel ligt 'Buitenplaats Reitdiep' van het Groninger Landschap.

²⁵ Zie G&DW 8, *Alle kanten op*, hoofdstuk 8.4 'Selwerd en Paddepoel'.

De 'Buitenplaats Reitdiep' – een oude kloosterboerderij van Selwerd - staat zowat in de Hunze!

Ook dit plaatje is afkomstig van de kaart die Hendrik Teijsinga in 1734 maakte van de landerijen van het voormalige klooster Selwerd.²⁶

Het erf en de heerd zijn aangegeven met de letters E en F.

'Buitenplaats Reitdiep' nu

²⁶ GrA T817-1047 nr. 57.

3.4 *Het Nieuwe Gat later*

Het oostelijke uiteinde van het Nieuwe Gat

De wandelroute loopt vanaf de kop van de Wolddijk langs het Nieuwe Gat en dan noordwaarts naar de 'Buitenplaats Reitdiep'.

Het Nieuwe Gat richting Hemelrijk

Dit (oostelijke) gedeelte van het Nieuwe Gat is op Wierum geraaid. In het huidige landschap is dat oriëntatiepunt niet te zien.

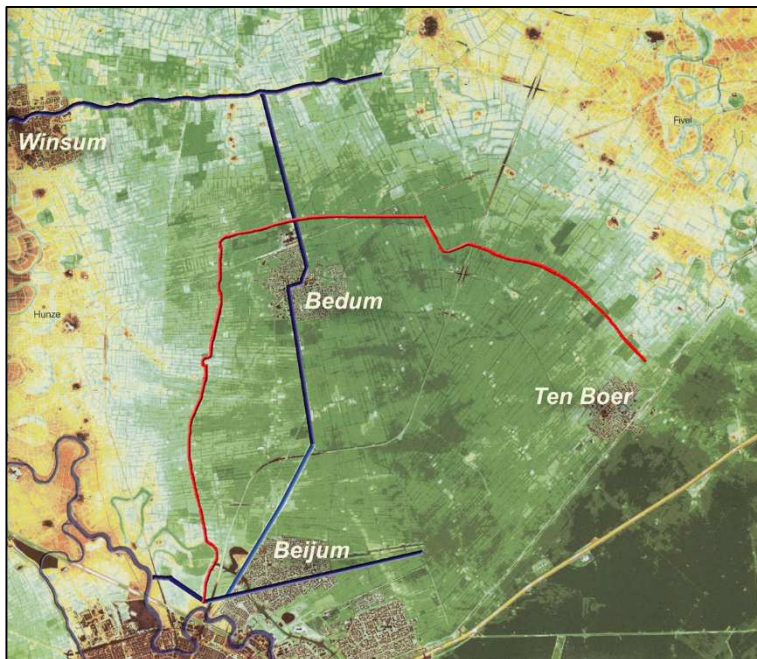

Het op Wierum geraaide
deel van het Nieuwe Gat

We kijken hier vanaf de
knik in zuidoostelijke
richting.

Op de Geuzenweg

Op de wandelroute van het Groninger
Landschap kom je niet veel wandelaars tegen.
Kalfjes des te meer!

Het Nieuwe Gat wordt overbodig

Hoe lang het Nieuwe Gat als afwateringskanaal voor het Woldgebied heeft gefunctioneerd weten we niet precies. We zagen eerder dat het bodemniveau bij Wierum tegenwoordig veel hoger ligt dan dat in Innersdijk. Rond 1300 was dat verschil wellicht minder groot.

Op het nevenstaande kaartje is (linksonder) goed te zien dat de Hunze in de Paddepoel over een bult heen moest. Dat komt door de opslibbing in dat gebied. Ook al zijn de toenmalige bodemhoogten niet bekend, duidelijk is wel dat de Hoge Paddepoel voor het afstromen van de Hunze een steeds ernstiger obstakel werd.

Dat betekent dat Innersdijk waarschijnlijk niet lang plezier heeft gehad van het Nieuwe Gat. We zullen later zien dat Noorddijk in 1408 werd 'ingelaten' in het Winsumerzylvest. Dat betekent dat het Noorddijkster water vanaf 1408 onder meer via Innersdijk naar het noorden mocht afstromen, in de richting van het Winsumerdiep.²⁷ Dit veronderstelt dat Innersdijk zelf zich voor zijn afwatering al eerder naar het noorden heeft gewend. Mogelijk heeft men gebruik gemaakt van het scheepvaartkanaal dat (vermoedelijk in de veertiende eeuw) is gegraven tussen de Beijumerzuidwending en de buurtschap Plattenburg ter hoogte van Noordwolde. De geschiedenis van dit deel van het Boterdiep is een verhaal apart. Ook daarop kom ik bij een latere gelegenheid terug.²⁸

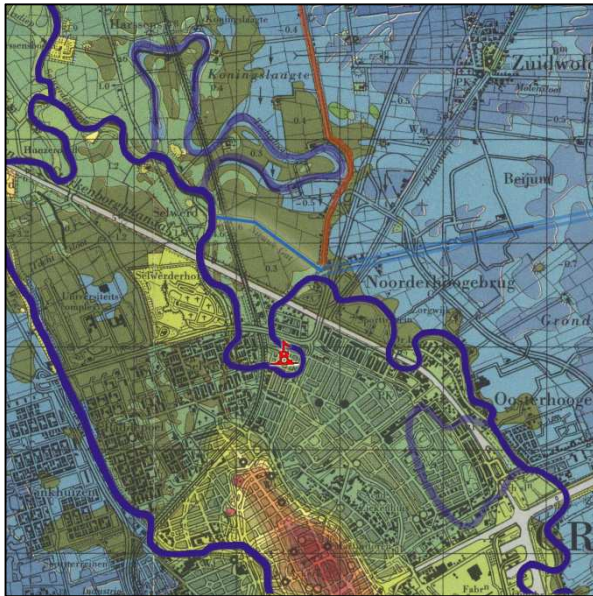
Koningslaagte bij de Wolddijk

De lage landen van de Koningslaagte maken deel uit van het stroomgebied van de Hunze, die hier wijde lussen maakte. Het is niet bekend wanneer deze zijn afgesneden. Het feit dat hier

²⁷ G&DW 8, *Alle kanten op*, hoofdstuk 8.2, 'Noorddijk, Wetsingerzyl en Westerdijk'.

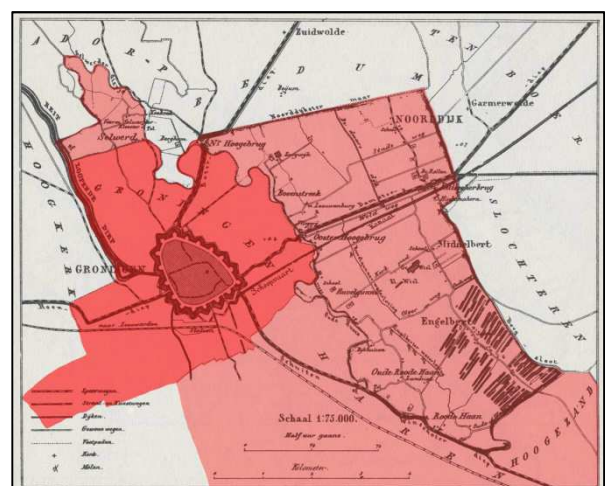
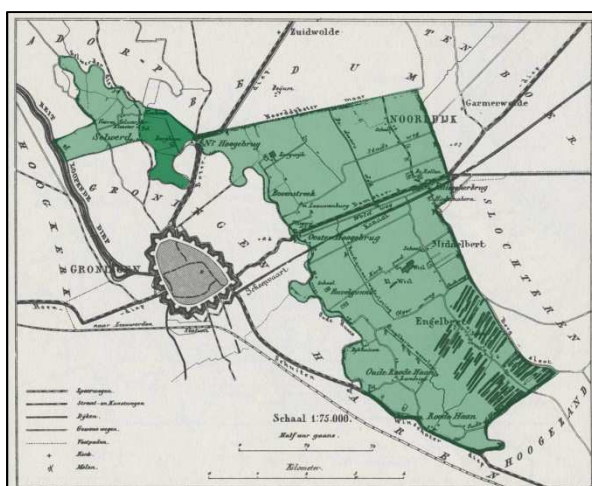
²⁸ G&DW 7, *De Hunze omgeleid*, hoofdstuk 7.3, 'Tillen, Kleislout en Boterdiep'.

geen opslibbing heeft plaatsgevonden – terwijl dat overal elders bij de bedding van de rivier wél het geval is – wijst erop dat deze kronkels al relatief vroeg moeten zijn afgesneden. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de laagte op de foto een gevolg is van menselijk handelen. Buiten de eigenlijke rivierbedding is de bovenlaag afgegraven ten behoeve van de baksteenproductie.

De Borgham afgesneden

Zoals we zagen is het Nieuwe Gat niet gegraven om de grote rivierbocht om de Borgham af te snijden en de loop van het Drentse water te verkorten. Het Nieuwe Gat sneed niet de rivier af, maar wel een deel van het kerspel Beijum, later Zuidwolde. Het land van de Borgham was oudtijds deel geweest van Hunsingo. We zien dus dat het Cortinghuis (op het plaatje aangegeven met een rood kasteeltje) op een plaats stond die vergelijkbaar is met die van de 'Zernikeburcht'. Ook die burcht was gelegen buiten de prefectuur, maar was wel in handen van een Utrechtse 'borgman'.

Links: de Borgham (donkergroen) als onderdeel van de gemeente Noorddijk (lichter groen)
Rechts: de stadstafel (rood) en prefectuur (lichter rood)

Bij de vorming van de Groninger gemeenten werd de Borgham losgemaakt van Zuidwolde en bij de gemeente Noorddijk gevoegd. Het gebiedje vormde een corridor tussen Selwerd en het noordelijk deel van Drenterwolde. Oorspronkelijk waren deze delen van de prefectuur niet met elkaar verbonden geweest. Selwerd was een apart landje en de kerspels aan gene zijde van de Hunze waren kolonies geweest.

Noorderhoogebrug op HisGIS

Wanneer we de gemeenten een kleurtje geven wordt de vreemde situatie duidelijker.

Rood: Bedum

Geel: Noorddijk

Groen: Groningen

De herberg 'Stad en Land' (het perceel ten westen van de brug over het Boterdiep, hier voorzien van een zwarte contourlijn) vormde – met het bijbehorende erf – de schakel tussen het westelijke en het oostelijke deel van het grondgebied van die gemeente.

Merkwaardigerwijs hoort de weg tussen de herberg en het Boterdiep bij de gemeente Groningen, zodat deze de beide delen van Noorddijk van elkaar scheidt.

Herberg, brug en molen te Noorderhoogebrug

Naar een tekening door J. Bulthuis uit 1773 (collectie Groninger Museum).²⁹

²⁹ GrA T818-11107.

Het plaatje toont de Noorderhoogebrug over het Boterdiep dat rechts in de richting van de stad loopt.

Over de ingewikkelde geschiedenis van waterlopen bij Noorderhoogebrug volgt later meer.³⁰

De voormalige herberg 'Stad en Land' te Noorderhoogebrug

Op de voorgrond liep tot de jaren 30 van de vorige eeuw het Boterdiep.

³⁰ Zie G&DW 9, *Kleislout, Selwerderdiep en Boterdiep*, hoofdstuk 9.3, 'Noorderhoogebrug'.

Bijlage

OGD I 272 en 273 (1 augustus 1321 en 24 februari 1322)

- [1] Universis Christi fidelibus presentia visuris et audituris Ecbertus, prefectus in Groninge, filius domini Adulfi, Ecbertus, prefectus, filius Godekini, et Otto, scultetus ibidem, salutem et cognoscere veritatem.
- [2] Sciant tam posteri quam presentes, quod universi iudices terrarum Hunsgonie, Fivelgonie et consules in Groninge cum hominibus de Threntawalde nostre jurisdictionis in hanc formam compositionis unanimiter concordabant, quam conscriptam vidimus et sigillis ipsorum sigillatam ac in nulla sui parte viciatam, prout continetur inferius in hec verba.
- [3] Universis Christi fidelibus presentia visuris et audituris universi iudices terrarum Hunsgonie et Fivelgonie et consules in Groninge salutem et cognoscere veritatem.
- [4] Ad singulorum noticiam cupimus pervenire, quod super aqueductu infrascripto, fundando in amne, concordavimus in hunc modum,
- [5] quod illi quorum interest et interesse poterit, aqueductum construere possunt in amne predicto ab austro vie pontis sancti Waldfredi et non ultra versus aquilonem suis propriis laboribus et expensis, adjecta semper conditione tali quod in tercio decursu aque descrescentis, qui *dharde ebbe* vulgariter appellatur, fores ipsius aqueductus penitus concludentur, qui tercius decursus nobis Groniensibus et hominibus de Threntawalda libere attinet atque cedit.
- [6] Insuper adjectum est, quod si dictus amnis occasione hujus aqueductus per alluvionem inciperet deperire, nos . . oppidani in Groningen illud significare tenebimur cetui Hunsgonie et Fivelgonie et illis, quorum interest, videlicet qui prefatum aqueductum construxerunt, infra festum beate Walburgis et festum sancti Johannis Baptiste, ut infra tres menses certo die una nobiscum conveniant a tempore nostre significationis ad predictum aqueductum ad discernendum communiter, utrum prefatus amnis sit verisimiliter periturus.
- [7] Si vero ipsum amnem invenerimus periturum, fundatores ipsius aqueductus infra tres menses destruent aqueductum.
- [8] Si vero nos Fivelgones et Hunsgones minime veniremus infra terminum suprascriptum, nos, Gronienses ipsis fundatoribus aqueductus intimabimus, ut infra tres menses proximos ipsum destruent aqueductum.
- [9] Quod si facere rennuerint, extunc nobis Groniensibus ipsum aqueductum destruendi sine offensa et contradictione aliqua libera sit facultas.
- [10] In cujus rei testimonium sigilla nostra presentibus sunt appensa.

[11] Actum et datum anno Domini MCCC vicesimo primo in die beati Petri soluti a vinculis.

[12] Ad majus igitur testimonium et certitudinem premissorum presentes literas nostris sigillis fecimus consignari.

[13] Et quia ego Ecbertus filius Godekini sigillo ad presens careo, sigillo Ecberti filii domini Adulfi contentus sum in hac parte.

[14] Datum anno Domini MCCC vicesimo secundo in die beati Mathie apostoli.